

OCJENE I PRIKAZI

Časopisi i zbornici radova

Croatica Christiana periodica. Časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, god. XXXVII, br. 71, 320 str.; br. 72, 229 str., Zagreb, 2013.

U skladu s uobičajenim ritmom tiskanja u izdanju Instituta za crkvenu povijest Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu tijekom 2013. objelodanjena su dva nova broja časopisa *Croatica Christiana periodica*. Svakako je riječ o jednom od najpriznatijih hrvatskih znanstvenih časopisa u kojem se objavljuju radovi s raznim temama iz prošlosti Katoličke crkve u Hrvatskoj, ali i izvan njezinih granica, što omogućuje bolje poznavanje i razumijevanje povijesnoga razvoja kršćanstva na tim prostorima.

Rad koji nas uvodi u sedamdeset prvi broj časopisa jest onaj iz pera Ivane Prijatelj Pavičić (str. 1-22), u čijem je središtu razmatranja pet minijatura iz matrikule dubrovačke bratovštine drvodjelaca, koje autorica datira nakon 1266. – godine osnutka same bratovštine. Na temelju stilske i ikonografske analize matrikulâ osvjetljava se razdoblje dubrovačkog slikarstva – koje je zbog nedostatka sačuvane arhivske građe u historiografiji bilo manje obrađeno – kao i razvoj i kultura tamošnjeg društva u XIII. i XIV. stoljeću.

Istraživačko zanimanje u prilogu Lovorke Čoralić (str. 23-39) usmjereno je na nastanjenost i djelovanje trećoredica s istočnojadranske obale u Veneciji između XV. i XVIII. stoljeća. Proučivši njihove oporučne spise, pohranjene u mletačkom Državnom arhivu, autorica je podastrla niz raznovrsnih podataka o zavičajnom podrijetlu, društvenom statusu, imovinskim mogućnostima, obiteljskim, rodbinskim i prijateljskim vezama, kao važnim sastavnicama svakodnevnja hrvatskih trećoredica, ali i o njihovim oblicima iskazivanja pobožnosti, što svjedoči o uključenosti pripadnica spomenute redovničke zajednice u društveni i vjerski život u novoj domovini.

Iva Kurelac (str. 41-67) usredotočila se na utvrđivanje autorstva i autentičnosti oporuke Fausta Vrančića iz 1615., koja je kao dio ostavštine plemenite obitelji Draganić-Vrančić, podrijetlom iz Pirovca, 2010. darovana Državnom arhivu u Rijeci. Uzimanjem u obzir dosadašnja historiografska saznanja iz XIX. i XX. stoljeća o Vrančićevim oporučnim odredbama, u prilogu se nastoji iznijeti cjelovita analiza njegova izraza posljednje volje u skladu s načinom raspodjele njegove imovine, a naposljetku je priložena i transkripcija čitavoga dokumenta na latinskom jeziku.

Članak Filipa Novosela (str. 69-77) usmjeren je na raščlambu pisma splitskoga nadbiskupa Marcantonija de Dominisa koje je uputio aleksandrijskom patrijarhu Ćirilu Lukarisu, kao i patrijarhova odgovora na njegovo pismo. U radu se istražuje Dominisova uloga u promicanju koncepta irenicizma na osnovi čega se dopunjuju postojeće i na vidjelo iznose nove spoznaje o njegovu bavljenju crkvenim pitanjima te o korespondenciji s istaknutim ličnostima vjerskoga života istočnoga Sredozemlja.

Problem vjerske kontrole i slobode na primjeru postupaka koje su crkvene vlasti poduzimale radi discipliniranja višega i nižega katoličkog szvećenstva, ali i vjernika na području istočne Hrvatske krajem XVII. i početkom XVIII. stoljeća razmotrila je Dubravka Božić Bogović (str. 79-101). Analizirala je društveno-političke i gospodarske okolnosti u kojima je djelovala Katolička crkva nakon oslobođenja tih prostora od osmanske vlasti, što je utjecalo na cjelokupan crkveni i vjerski život.

Jelena Lakuš (str. 103-127) osvrnula se na preporuke za čitanje kojima su učitelji, pedagozi i pripadnici crkvenih krugova tijekom XIX. stoljeća usmjeravali hrvatsku mladež prema posezanju za knjižicama vjerskoga, duhovnoga i moralno-didaktičkoga sadržaja, ali i onih praktične naravi, kao i povijesnih, zemljopisnih i prirodoznanstvenih djela. Time su nastojali suzbiti širenje knjiga upitne moralne vrijednosti, a prije svega oblikovati i kontrolirati čitateljske navike s ciljem ukazivanja na opasnost od pisane riječi, koja može potkopati moralne i duhovne temelje.

Raščlamba članaka znamenitoga jezikoslovca Šime Starčevića, koji su objelodanjeni na stranicama *Glasnika dalmatinskoga*, službenoga lista austrijske uprave u Dalmaciji, koji je izlazio u Zadru sredinom XIX. stoljeća, čini okosnicu rada autorskoga trojca – Roberta Bacalje, Katarine Ivon i Slavice Vrsaljko (str. 129-144). Poseban se osvrt donosi na značajna jezikoslovna, politička, kulturna i religijska pitanja onoga doba koja se razmatraju s triju različitih gledišta, pri čemu se ističe Starčevićovo iznimno zalaganje za standardizaciju hrvatskoga jezika afirmiranjem štokavske ikavice, stoga se u njegovoj jezičnoj koncepciji prepoznaje nastojanje za očuvanjem dubrovačke književne tradicije.

Na temelju postojeće literature i arhivskoga gradiva, koje se čuva u Biskupijskom i Kaptolskom arhivu u Hvaru, Joško Bracanović (str. 145-154) opisao je životni put šibenskoga i hvarskoga biskupa Luke Papafave. Osobita je pozornost posvećena razmatranju njegovih pastirskih poslanica i polemičkih spisa, u kojima se odražava biskupova kritika političke situacije i tiranske vladavine sila Antante, koja je potiskivala kršćanske vrijednosti, zbog čega predstavlja jedan od razloga izbijanja Prvoga svjetskog rata, kao i Papafavinoj borbi protiv slabljenja vjere i urušavanja moralnih načela.

Andrea Roknić Bežanić (str. 155-170) prikazala je društveno-političke okolnosti u kojima se okupljala riječka katolička mladež koja je osnovala zajednicu »Synaxis«, čiji temelji počivaju na izvorima kršćanstva. Autorica je obradila aktivnost članova spomenute skupine na raznim poljima vjerskoga i društvenoga života u okviru Riječko-senjske nadbiskupije, a posebice se osvrnula na ulogu i angažirano djelovanje mladih katolika u vrijeme Hrvatskoga proljeća, što je dovelo do njihova sukoba s vladajućim strukturama.

U posljednjem prilogu, autora Tomislava Janovića (str. 171-191), iznose se potankosti o drugom dijelu srednjovjekovnog rukopisa pronađenoga u talijanskom gradu Urbaniji. Riječ je o filozofsko-psihologijskom spisu *O duši i njezinim moćima*, koji se pripisuje dominikanskom opatu Martinu iz Zadra. Osnovicu članka čini usporedna analiza njegova teksta i djela koje je nastalo stoljeće ranije iz pera engleskoga skolastičkog filozofa i kanterberijskoga nadbiskupa Johna Blunda, čiji su fragmenti utkani u urbanijski rukopis, stoga sadržaj potonjega svjedoči o integriranju antičkih psihologijskih i medicinskih znanja u visoku skolastiku.

Drugu cjelinu časopisa (str. 193-212) ukupno čini deset prikaza i recenzija značajnih publikacija u hrvatskoj historiografiji, dok u posljednjoj cjelini Ana Biočić (str. 213-310) donosi iscrpnu bibliografiju znanstvenih radova, prikaza i recenzija objavljenih u svim dosadašnjim brojevima (1977.-2012.) ovoga časopisa.

Na stranicama sedamdeset drugoga broja otisnuto je osam znanstvenih radova koji pokrivaju razdoblje od srednjeg vijeka do suvremenog doba. Uvodni je članak naslovljen »U potrazi za slavom mučeništva? Sv. Nikola Tavelić i martirski pokret u Córdoba – razlike i sličnosti« (str. 1-19), a potpisuje ga Ivan Jurković. Autor je iznio opis sudskog procesa koji se vodio protiv sv. Nikole Tavelića i njegove franjevačke subraće, kojima su islamske vlasti namijenile smrtnu kaznu zbog njihovih javnih nastupa, u okviru kojih su pred jeruzalemskim kadijom Muhamedovu ličnost podvrgavali izrugivanjima, dok su islam nazivali lažnom vjeroispoviješću. U njihovu se

slučaju uočava sličnost s mučeništvom iz razdoblja rimskih progona kršćanâ, kao i s devetostoljetnim kordopskim martirskim pokretom. Na temelju usporedbe djelovanja kršćanskih zajednica Jeruzalema i Córdoba te odnosa Crkve prema državnoj vlasti autor je ukazao na presudno pitanje namjerno izazvanoga mučeništva, koje je sve do današnjih dana ostalo predmetom brojnih rasprava o pravovaljanosti proglašavanja mučenika svetim.

U prilogu Marka Jerkovića (str. 21-49) analizira se odnos Rimske kurije prema lokalnoj crkvenoj tradiciji Zagrebačke biskupije krajem XIV. i početkom XV. stoljeća, odnosno njezin utjecaj na sudbine kandidatâ za prebendu zagrebačkoga Kaptola. Donošenjem usporednih životopisa trideset jednog klerika, koji su za vrijeme pontifikata pape Bonifacija IX. primili proviziju kojom im je dodijeljen zagrebački kanonikat, autor je proučio model primjene papina autoriteta u okviru izgradnje stabilnoga i centraliziranoga nadarbinskog sustava te je razmotrio pitanje postojanja određenih preduvjeta stjecanja provizije za katedralni kanonikat, otkrivajući raznolike crkveno-društvene trendove u vezi s istodobnim posjedovanjem dodatnih nadarbina, načinima njihova uživanja i prihodima.

Dijana Korać u radu »Neki aspekti religioznosti u Kosača« (str. 51-72) upoznaje nas s različitim oblicima iskazivanja religioznosti i pobožnosti obitelji Kosača, donoseći poseban osvrt na sačuvane oporuke njezinih članova, koje pridonose osvjetljavanju njihova duhovnoga života, a na temelju kojih se može izvršiti usporedba s oporukama nastalima na susjednom dubrovačkom području.

Članak Lovorke Čoralic (str. 73-84) svojevrsan je nastavak njezina prethodnoga proučavanja oblika povezanosti doseljenih Hrvata u Veneciji s tamošnjim crkvenim ustanovama i duhovnim osobama na temelju podataka koji su najvećim dijelom sadržani u njihovim oporučnim spisima, nastalima između XV. i XVIII. stoljeća i pohranjenima u mletačkom Državnom arhivu. Autorica je također razmotrila i djelovanje ninskoga i trogirskoga biskupa Girolama Fonde, kojemu je 1733. pripala dužnost vođenja svečanoga obreda posvećivanja mletačke obnovljene crkve sv. Foške, o čemu svjedoči kameni natpis, koji krasi ulaz u sakristiju spomenute crkve, a u završnom dijelu rada donosi se tekst još jednoga natpisa – iz sredine XIX. stoljeća – na kojemu je zabilježeno ime svećenika Francesca Antivarija, mogućega potomka nekadašnje barske doseljeničke obitelji.

U radu naslova »Moralnoteološka promišljanja klerika u baroknom Dubrovniku« (str. 85-117) Relja Seferović ukazao je na pojačan pritisak, koji su dubrovačke vlasti vršile na kler nadbiskupije u razdoblju obnove nakon razornog potresa 1667. Našavši se u nezavidnom položaju, kler se u idućem stoljeću morao suočiti s osiromašenjem i zaostalošću, ali i s osjetnim prorjeđivanjem u crkvenim redovima. No, unatoč kriznom stanju, zahvaljujući djelovanju značajnih dubrovačkih mislilaca crkvene provenijencije, koji su u svojim radovima iznosili teme iz domene moralne teologije, uspjele su se promicati duhovne vrijednosti, a time i očuvati primarna uloga Crkve.

Koristeći se pravnim spisom fra Marijana Lanosovića pod naslovom *Jus publicum ecclesiasticum* iz 1783. kao relevantnim izvorom za poznavanje temeljnih načela tadašnjega austrijskog crkvenog prava, fra Daniel Pataffa (str. 119-127) analizirao je njegov sadržaj, u kojem se zrcali odnos crkvene i državne vlasti, kao i okolnosti primjene crkvenopravnog učenja jozefinističkog sadržaja neposredno prije ukidanja franjevačkih škola.

Uvidom u rukopisnu ostavštinu Ivana Krstitelja Tkalčića Vlatka Vukelić (str. 129-152) proučila je ulogu tog znamenitog hrvatskog povjesničara u razvoju sisačke arheologije u drugoj polovini XIX. stoljeća. Razvijajući znanstveni interes za istraživanja arheološkog tipa te zalažući

se za prezentiranje i očuvanje antičke baštine, Tkalčić je slijedio temelje koje su postavili Ivan Kukuljević Sakcinski, Mijat Sabljari i Šime Ljubić, naglašavajući pritom važnost interdisciplinarnog pristupa u razjašnjavanju povijesti starovjekovne Siscije.

Posljednji je članak u ovom bloku iz pera Marice Karakaš Obradov (str. 153-178) – obrađuju se progoni židovskog stanovništva tijekom Drugoga svjetskog rata na prostoru Nezavisne Države Hrvatske, uslijed kojih je ono bilo prisiljeno potražiti utočište na jadranskom obalnom području koje je Kraljevina Italija dijelom pripojila, a dijelom okupirala. Židovske su izbjeglice odlazili i u Mađarsku, Bugarsku, Švicarsku, Portugal, Španjolsku i Tursku, nadajući se da će im se otamo omogućiti lakši odlazak u Palestinu i prekooceanske zemlje. Velike napore u pružanju pomoći jugoslavenskim Židovima ulagale su međunarodne židovske organizacije i jugoslavenska izbjeglička vlada, kao i istaknuti predstavnici Katoličke crkve.

Naposlijetku, i ovaj je broj časopisa zaokružen redovitom rubrikom »Prikazi i recenzije« (str. 179-220) u kojoj se donose ocjene i prikazi pojedinih knjiga, zbornika i časopisa, značajnih za proučavanje hrvatske prošlosti, kao i stalnim blokom »Primljene publikacije« (str. 221-224), koji je uredio Marijan Biškup.

Prikazano godište časopisa *Croatia Christiana periodica* nastavlja dugogodišnju tradiciju objavljivanja zanimljivih i vrlo kvalitetnih znanstvenih priloga, podjednako obuhvaćajući svi povijesna razdoblja i iznoseći na vidjelo niz činjenica iz prebogate crkvene prošlosti, koje su do sada bile potpuno nepoznate ili nedovoljno istražene. Zahvaljujući pomno odabranim radovima, mahom utemeljenima na izvornoj arhivskoj građi, i ovaj dvobroj predstavlja uspješan i hvale vrijedan izdavački pothvat, a sam je časopis visokim znanstvenim dosezima još jednom potvrdio svoje značajno mjesto u hrvatskim historiografskim krugovima.

Samanta Paronić

Romani Studies, ser. V, sv. 23, god. 2013, br. 2. Liverpool, The Gypsy Lore Society, str. 91

U hrvatskoj znanosti ne izlazi niti jedan časopis koji bi se bavio romološkom tematikom. Može se, nažalost, istaknuti kako je romološka tematika podjednako marginalizirana kao što su to njezini pripadnici u hrvatskom društvu. Tek poneki znanstvenik kontinuirano se bavi ovom „egzotičnom tematikom“, a posljedica toga jest, imajući na umu hrvatsku historiografiju, iznimno mala znanstvena produkcija i izostanak sintetskih znanstvenih radova. Niti u drugim europskim znanosti ovakva „mračna romološka slika“ nije nešto bolja. Među njima ponajviše se ističu srpski, britanski i njemački romolozi, a romologija je kao sveučilišni predmet zastupljena tek u nekim državama, poput Rumunjske, Mađarske, Slovačke, Ukrajine, Turske, Italije, Njemačke, Velike Britanije, SAD, a od 2012. počinje i u Hrvatskoj. Imajući sve ovo na umu, može iznenaditi činjenica kako postoji romološki časopis sa 124-godišnjim tradicijom izlazenja.

Romani Studies je časopis koji u uvodniku ističe svoje međunarodno, interdisciplinarno usmjerenje u izdavanju radova iz svih polja romoloških studija. Gypsy Lore Society osnovali su engleski znanstvenici 1888. u Edinburghu koji su započeli s izdavanjem časopisa *Journal of the Gypsy Lore Society*. Sjedište društva i časopisa nekoliko je puta seljeno u Liverpool i SAD, gdje je sjedište od 1989. Od 2000. časopisu je promijenjen naziv u *Romani Studies*, a izdaje ga Liverpool University Press u ime Gypsy Lore Society. Izlazi dva puta godišnje, a indeksiran je u desetak baza, između ostalog, u *Historical Abstracts*, *History and Life*, *Anthropological Index Online* itd.

Drugi broj iz pete serije *Romani studies* iz 2013. sastoji se pet članaka i tri prikaza knjiga. Paola Trevisan u radu „The internment of Italian Sinti in the province of Modena during fascism: From ethnographic to archival research“ (str. 139-160) analizirala je proces internacije Roma u talijanski fašistički logor u selu Prignano sulla Secchia na području Modene. Autorica se na početku rada osvrće na problem nedovoljnog istraživanja stradanja Roma u fašističkoj Italiji, navodeći kako danas romske i sintske organizacije zahtijevaju od talijanskih vlasti službeno priznanje ovog stradanja. Kako bi bolje objasnila kontekst fašističkog progona Roma, autorica pruža pogled u povijest progona Roma u razdoblju od ujedinjenja Italije od druge polovine XIX. st. Tada su talijanske vlasti svrstavale Rome u kategoriju vagabonda i lutilica, sprečavale ulazak stranih Roma i odbijale im priznati određena prava smatrajući ih „strancima“. Fašističke vlasti su 1937. dvjema odredbama odredili njihovo „sakupljanje“ na određenom mjestu kako bi se spriječilo njihovo kriminalno djelovanje, bolje kontroliralo i spriječilo njihove antinacionalne aktivnosti. Autorica navodi kako se većina „sakupljenih“ Roma odnosila na one se nedavno naseljene iz austro – ugarskih područja, uključujući hrvatska i slovenska područja. Fašističke vlasti internirale su znatan dio Roma s okupiranih područja u Sloveniji i Rijeci. Istodobno, talijanske lokalne vlasti imale su znatnu autonomiju u provođenju represivne politike prema Romima, budući da nisu postojale jasne odrednice politike prema Romima na državnoj razini. Autorica detaljnije analizira internaciju osamdesetak Roma u logor u selu Prignano sulla Secchia na modenskom području što je temeljila na arhivskom i etnografskom istraživanju. Na temelju manjeg broja sudskih spisa autorica ističe kako je dio Roma bio interniran u ovaj logor zbog kriminalnog djelovanja. Zanimljivo je kako je dio Roma uspio pobjeći iz logora koji je vjerojatno bio raspušten i prije 1943. kada je Italija kapitulirala.

Marco Solimene u drugom radu „Undressing the *gağé* clad in state grab: Bosnian *xoraxané romá* face to face with the Italian authorities“ (str. 160-186) analizirao je odnos između bosanske skupine *xoraxané romá*, koja živi u Italiji, s talijanskim vlastima. Etnografsko istraživanje provedeno je 2007. do 2008. kada je autor proučavao njihov način života. Naime, romska skupina *xoraxané romá* živi u ilegalnim naseljima u talijanskim gradskim predgrađima, a dio njih nema potrebne dokumente. Njihov položaj izravna je posljedica emigrantske politike talijanskih vlasti, obilježene diskriminacijom i marginalizacijom. Između ove skupine Roma i talijanskih vlasti ne postoji nikakva komunikacija, za što su djelomično odgovorni i sami Romi koji se ne žele uključiti u politički život sredine. No, autor primjećuje kako ovi Romi, unatoč njihovoj vidljivoj političkoj pasivnosti, nastoje očuvati običaje i način života te time teže mijenjaju svoj dominantan marginalni društveni položaj.

U sljedećem radu, „Roma Korturare, ‘kaj žanas le vurdonenca’: Some ethnographic answer to the Romani Dialectological Survey“ (str. 187-197), Giuseppe Beluschi Fabeni analizira kulturu, jezik i socijalnu organizaciju romske skupine Korturare iz Transilvanije. Autor se posebno fokusirao na analizu dijalekta ove romske skupine koja se 2005. nalazila na španjolskom području Granade. Analizirani romski ispitanici istaknuli su svoju socijalnu organizaciju putem pripadnosti „raca“ zajednici koja se odnosi na zajednicu do 400 članova sa zajedničkim pretkom. Pripadnici ove zajednice iselili su se početkom 1990. iz Rumunjske i živjeli u Njemačkoj, Francuskoj, Belgiji, Nizozemskoj, a doselili su se 1999. u Granadu. Drugi dio „raca“ zajednice naselili su se 1997. na području Dublina i Londona. Način njihovog privređivanja za vrijeme migracija temeljio se na „mangimo“ što označava radnje u kojima se dobra sakupljaju putem prosjačenja, proricanja sudbine, recikliranja sirovina, rada kao kućnih i ugostiteljskih čistačica, te djelomično kao gradevinari i poljoprivrednici. Oni govore romski i rumunjski jezik i pravoslavne su vje-

roispovijesti. Oženjeni sinovi zajedno sa ženom i djecom ostaju dulje razdoblje živjeti unutar postojeće obitelji, za razliku od udanih kćeri koje odlaze u suprugovu obitelj. Autor primjećuje kako je ne samo dozvoljena, već i poticana praksa ženidbi između rođaka jedne „raca“ zajednice kao oblik njenog jačanja. Istodobno, ženidbe s pripadnicima različitih „raca“ zajednica dodatno učvršćuju međusobni osjećaj zajedništva. U tom kontekstu značajna je uloga romskog suda „kirsu“ u povezivanju „raca“ zajednica putem rješavanja sporova i boljeg kontroliranja mogućeg međusobnog nasilja.

Yaron Matras u radu „Mapping the Romani dialects of Romania“ (str. 199-243) istražio je dijalekte romskog jezika na rumunjskom području na kojem je živjela najbrojnija populacija koja je govorila romskim jezikom, a koja se procjenjuje između 500.000 i 2.500.000 stanovnika. Istraživanje se temeljilo na projektu Manchester Romani Project unutar kojeg je izrađen posebni romski dijalektološki upitnik. Jedan od rezultata istraživanja upućuje na postojanje određenih utjecaja geografskih i povijesnih obilježja na rasprostranjenost određenih romskih dijalekata. Tako su određeni dijalekti usko vezani za određena područja, dok su drugi, poput kelderaskog dijalekta prisutni kroz cijelu zemlju. Na određenim dijalektima vidljiv je utjecaj bugarskih romskih dijalekata. Istodobno, autor upozorava na neke metodološke probleme u provođenju ovog istraživanja.

Ignasi-Xavier Adiego je u radu „The oldest attestation of the Romani language in Spain: The Aucto del finamiento de Jacob (sixteenth century)“ (str. 245-255) analizirao prvi poznati spomen romskog jezika u Španjolskoj, koji je nastao u drugoj polovini XVI. st. Naime, španjolski znanstvenik Carlos Clavería spomenuo je 1953. moguću prisutnost romskog jezika u jednom tekstu iz šesnaestog stoljeća. No, autor ovog rada detaljnije je analizirao navedeni tekst. Radi se o tekstu jedne od devedeset i šest predstava koji je objavljen u djelu *Códice de Autos Viejos* ili *Colección de Autos sacramentales, Loas y Farsas del siglo XVI (anteriores a Lope de Vega)*, a danas se čuva u Nacionalnoj knjižnici u Madridu. Navedeni tekst vjerske predstave naslovljen je *Aucto del finamiento de Jacob [Predstava o smrti Jakova]*, a pretpostavlja se kako je nastao do 1578. Tekst se referira na posljednja poglavlja *Postanka* u kojem jedan romski par komunicira s pastirom te mu prevarom ukradu vreću punu hrane koristeći pritom romske riječi. Ovaj zapis o romskom jeziku jedan je od najranijih poznatih takvih zapisa u Europi i izvan nje.

U poglavlju „Reviews“ (str. 258-272) prikazane su sljedeće knjige: Carol Silverman, *Romani Routes: Cultural Politics and Balkan Music in Diaspora* (New York, 2012.); Monika Rütters, *Juden und Zigeuner im europäischen Geschichtstheater: 'Jewish Spaces' / 'Gypsy Spaces'* - Kazimierz und Seintes-Maries-de-la-Mer in der neuen Folklore Europa (Bielefeld, 2012.); Joanna Richardson, Andrew Ryder, *Gypsies and Travellers: Empowerment and Inclusion in British Society* (Bristol, 2012.).

Studia Romana s tradicijom njezinog prethodnika *Journal of Gypsy Lore Society* može se smatrati jednim od utjecajnijih časopisa na polju suvremene romologije. Jedna od vrijednosti časopisa jest otvorenost prema drugim europskim i svjetskim romolozima, a ne zatvorenost unutar britanske (većinom engleske) romologije. Istodobno, imajući na umu već dvogodišnji rad romoloških studija Filozofskog fakulteta u Zagrebu, može se reći kako se (intelektualni/znanstveni) impulsi europske romologije osjećaju i unutar hrvatskog društva. Kao jedan od uvjeta u omogućavanju širenja europske i svjetske romologije i na hrvatsko područje, jest praćenje aktualne i relevantne literature, a to svakako čini ovaj časopis.

Danijel Vojak

Fontes spectantes historiam Adriatici Orientalis priscae aetatis recentioris/Gradivo za povijest Istočnoga Jadrana u ranom novom vijeku, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, vol. 57., Juraj Balić, Lovorka Čoralić, Filip Novosel (ur.), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2014., str. 520

Krajem 2014. godine u 57. svesku „Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium“, koje izdaje Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, izašlo je „Gradivo za povijest Istočnog Jadrana u ranom novom vijeku“. Građu su prepisali i uredili Juraj Balić, Lovorka Čoralić i Filip Novosel, dok su kazala izradili Juraj Balić, Maja Katušić i Filip Novosel. Svezak donosi gradivo, odnosno dokumente koji su nastali radom Antonija Calogere, zadarskog javnog bilježnika koji je tu službu obavljao relativno kratko, od 1768. do 1772. godine. Gradivo koje je objavljeno u prvoj knjizi iz serije čuva se u Državnom arhivu u Zadru, koji je svakako vrijedna i središnja pismohrana za proučavanje povijesti istočnog Jadrana u dužem vremenskom razdoblju, od srednjega vijeka do modernih vremena. Objavljeno gradivo jesu bilježnički spisi iz 18. stoljeća nastali u bilježničkoj kancelariji spomenutog Antonija Calogere. Odnose se u prvom redu na grad Zadar, a zatim na njegovu bližu kopnenu i otočnu okolicu. Ovo izdanje nastalo je kao rezultat rada projekta „Hrvatski istočnojadranski prostor i Mletačka Republika u ranom novom vijeku“.

Svezak započinje uvodnim napomenama na hrvatskom, engleskom i talijanskom jeziku, koje su napisali priređivači gradiva. Sama podjela sveska prati nastanak i podjelu gradiva koje je u njemu objavljeno. Naime, priređivači su se kod strukturiranja samog djela držali podjele koju je napravio autor Antonijo Calogjera. Spisi sadrže tri svežnja, točnije tri buste. U prvoj su busti instrumenti (*Atti*) podijeljeni u dva podsvežnja (*Fascicolo primo* i *Fascicolo secundo*) – Prvi podsvežanj sadrži dva protokola: *Protocollo primo scritto da me Antonio Calojera di Veneta autorità Nodario publico e giurato di Zara. Comincia il 2. Febraro 1768 e Termina li 28. Maggio 1769* te *Protocollo secondo*, koji započinje 1. lipnjem 1769., a završava 11. lipnja 1770. godine. Sljedeći je drugi podsvežanj ili *Fascicolo secondo* podijeljen na dva protokola: *Protocollo terzo* prvi je spis datiran 12. lipnjem 1770., a završava 14. srpnjem 1771. godine. Četvrti, nedovršeni, protokol započinje sa spisom koji nosi nadnevak 14. srpnja 1771. i završava spisom datiranim 10. lipnja 1772. godine. U ovome svesku objavljeni su dokumenti *Protocollo primo* (1768.-1769.) i *Protocollo secundo* (1769.-1770.). Dakle objavljeni spisi prate podjelu koju je s obzirom na nastanjenje dokumenata napravio njihov autor. Sami tekstovi pisani su talijanskim jezikom i vjerno prepisani u ovaj svezak, s time da svaki tekst prati nadnevak i regista na hrvatskom jeziku. Autori u uvodnim napomenama navode kako su nastojali slijediti cjelovit prijepis svakog pojedinog spisa, kao i to da su kod transkripcije nastojali poštivati izvornost rukopisa i zadržati sve rukopisne osobine svakog dokumenta, čime ovi transkribirani dokumenti dobivaju na izvornosti svoga značenja i vrijednosti. Također navode kako su neujednačenosti koje se mogu naći unutar spisa rezultat neujednačenosti pravopisa samog autora dokumenata. Osobito se to ističe kod pojedinih riječi koje su napisane na više različitih načina, a koje su prepisivači vjerno prenijeli u objavljeni tekst.

Ako se pristupi raščlambi sadržaja objavljenih tekstova, u prvom protokolu može se vidjeti da su najvećim djelom to različite punomoći, sklopljene najčešće radi zastupanja stranke kod pravnih poslova pri nadležnim državnim tijelima i gradskim magistratom. Slijede kupoprodaje, u prvom redu odnose se na zemljišne posjede, kuće i građevinske terene, zatim dokumenti o mirazu i oni kojima obitelj dodjeljuje imovinu svome članu prilikom svećeničkog redjenja ili redovničkog zavjetovanja. Tu su potom zakupi i različiti sporazumi, najčešće nagodbe vezane

uz razdiobu ili udruživanje obiteljske imovine. I naposljetku novčano poslovanje i darovnice. U drugom protokolu situacija je slična, osim što je veći broj kupoprodaja i novčanog poslovanja nego u prvom. Ako se detaljnije pristupi istraživanju sadržaja tekstova iz prvog i drugog protokola onda se može skupno zaključiti kako su najbrojnije punomoći, zatim kupoprodaje, mirazi i novčano poslovanje te manje, ispod 10%, sporazumi, zakupi i darovnice. Ovu raščlambu autori su slikovito prikazali grafikonima.

Broj objavljenih dokumenata iznosi 335, s time da se na prvi protokol odnosi 185 spisa, a na drugi 150 objavljenih dokumenata. Kod prepisivanja i slaganja građe urednici ovoga izdanja objavili su cjelokupnu građu sadržanu u oba protokola. Spisi su objavljeni integralno i kronološkim slijedom upravo onako kako se nalaze u oba protokola. Na kraju sveska nalaze se kazala osobnih imena, mjesta i stvari.

Objavljeno gradivo vrijedan je izvor za poznavanje hrvatske povijesti u novom vijeku, odnosno u drugoj polovici 18. stoljeća. Njihov osobit značaj nalazi se u činjenici da se iz njih može iščitati društveni i kulturni život grada Zadra i njegove okolice u spomenutom razdoblju. Bez obzira što je sadržaj dokumenata u prvom redu od lokalnog značenja, jer odnose se na Zadar i zadarsko područje, oni nam u mnogočemu pružaju izvornu sliku društvenog i kulturnog života mletačke Dalmacije u 18. stoljeću, osobito njezinog glavnog političkog i urbanog centra grada Zadra. Iz samih spisa može se iščitati društvena struktura i društveno raslojavanje stanovnika toga područja, tako da u njima nalazimo potomke uglednih zadarskih plemićkih obitelji, zatim zadarske obrtničke majstore različitih profesija, mornare i brodovlasnike, trgovce, liječnike, doktore prava, državne i komunalne službenike, vojnike i duhovne osobe svih hijerarhijskih stupnjeva, ali i teške i kućnu poslugu. Ukratko može se dobiti dobar uvid u društvenu strukturu Zadra u drugoj polovici 18. stoljeća. Između ostalog iz dokumenta se mogu vidjeti i potomci useljeničkih obitelji, najčešće talijanskog porijekla i nešto manje grčkog, što dodatno govori o etničkom sastavu Zadra u spomenutom razdoblju, ali i o procesima asimilacije useljeničkih obitelji. Osim njih zastupljene su i plemićke obitelji iz drugih dalmatinskih komuna kao što su Šibenik, Pag, Trogir, Brač i Korčula. Što opet svjedoči o komunikaciji između dalmatinskih komuna u 18. stoljeću. U dokumentima se pojavljuju i predstavnici "seoske vojničke elite" – lokalni suci, harambaše i serdari – koji opet daju uvid u socijalnu sliku zadarskog kopnenog zaleda. Osim obitelji i pojedinaca zabilježene su i različite državne i lokalne institucije, od onih iz same Venecije, do onih u Zadru i njegovoj okolici. Njima treba pribrojiti i veliki broj crkvenih ustanova od nadbiskupija, preko crkava, župa, samostana, bratovština i hospitala. Ovim kratkim uvidom u društveni sadržaj dokumenata daje se slika društvenih odnosa i podjela društvenih struktura onodobnog Zadra i područja koja su mu gravitirala u različitim segmentima. Ovaj uvid proširuje se i zavičajnim porijeklom pojedinih stranaka zastupljenih u dokumentima. Prednjače, naravno, stanovnici Zadra, zatim njegove kopnene i otočne okoline, ali i stanovnici drugih dalmatinskih gradova, a pojavljuju se Istrani, Bokelji, stanovnici gradova pod habsburškom vlašću, zatim žitelji mletačkih gradova u Italiji i oni izvan njezinih političkih granica. Time je dodatno zaokružena slika zadarskog društvenog života u vrijeme djelovanja Antonija Calogere. Iako je objavljeno gradivo samo dio bogatog Calogerinog bilježničkog djelovanja, kao i jedan mali dio arhivske građe 18. stoljeća iz Zadarskog arhiva te ujedno pokriva i jedno kratko vremensko razdoblje, ono je zorna slika društvenog, kulturnog i gospodarskog života Zadra u njegovoj svakodnevici u drugoj polovici 18. stoljeća. Zbog toga je ova šarolikost društvenih, kulturnih i gospodarskih odnosa, koji se iščitavaju iz gradiva, slika Zadra kao vodećeg mletačkog upravnog i političkog središta Dalmacije.

Tendencija da se objavljuje povijesna građa stara je koliko i hrvatska moderna historiografija, i kao takva seže do u 19. stoljeće. Veliki broj objavljene građe za hrvatsku povijest u različitim razdobljima, od ranog srednjeg vijeka do danas, pokazuje nastavak te davno započete prakse koja uvelike olakšava ozbiljan historiografski rad i upotpunjava povijesnu sliku Hrvatske na razini nacionalne i lokalne povijesti. Samim time hrvatska se historiografija svrstava u red naroda koji pokazuju ozbiljnu i dugotrajnu tendenciju znanstvenog pristupa povijesnom istraživanju svoje nacionalne povijesti te postaje dio bogate europske povijesne baštine. Bez obzira na sve navedeno do sada je najmanje gradiva objavljeno za razdoblje novog vijeka, osobito za 18. stoljeće, tako da je tiskanje ovog gradiva iznimno veliki doprinos hrvatskoj povijesnoj znanosti koja time obogaćuje svoju znanstvenu aktivnost na više razina proučavanja hrvatske povijesti. Samim time tiskanjem ovih izvora upotpunjena je slika poznavanja povijesti grada Zadra u drugoj polovici 18. stoljeća, kao i njegove okolice, također na više razina i iz više perspektiva, pa je time svakako dana jedna nova slika hrvatske novovjekovne povijesti.

Daniel Patafta, OFM

Roumen Daskalov – Diana Mishkova (eds.), *Entangled Histories of the Balkans. Transfers of Political Ideologies and Institutions*, sv. 2, Brill, Leiden/Boston 2014, 595 str.

Drugi svezak trosveščane serije „Entangled Histories of the Balkans“ u izdanju Diane Miškove i Rumena Daskalova slijedi istu koncepciju kao i prvi. Dok se prva knjiga bavila nacionalnim ideologijama i jezičnom politikom na Balkanu, kao što sugerira već i sam naslov: „National Ideologies and Language Policies“, te je obrađivala povijest i razvoj obaju fenomena, druga knjiga slijedi prethodni pristup usredotočen na procese razvoja i isprepletenosti. Knjiga prije svega slijedi koncept *histoire croisée*. Nastojali su se predstaviti ciljevi, mehanizmi, poticaji i efekti razvoja političkih ideologija na Balkanu. Istraživači su usredotočeni na kontekstualno umetanje tih ideologija i pokreta u povijesni tok u paneuropskom kontekstu. Pritom autori ističu transnacionalni karakter povijesnog razvoja ideja. Knjiga posebice stavlja fokus na prikaz razvitka liberalnih, nacionalnih i socijalističkih pokreta u Rumunjskoj, Bugarskoj i u Srbiji, te posvećuje po jedno poglavlje rasvjetljavanju seljačkog i fašističkog pokreta na Balkanu, pri čemu je hrvatski slučaj od posebnog značaja. Predstavljeno je razdoblje od nastanka liberalizma na Balkanu u ranom 19. stoljeću do prikaza nacionalnih aspekata 21. stoljeća. Autori zastupljeni u knjizi ubrajaju se među najistaknutije stručnjaka svoga područja, a svoju su reputaciju stekli nizom publikacija i istraživačkih radova. Kao i prvi svezak, urednik ovoga sveska je profesor Rumen Daskalov, koji trenutno predaje na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti. Suurednica je Diana Miškova, voditeljica Centra za napredne studije (Center for Advanced Study) u Sofiji; ona je već surađivala na publikacijama sličnog tipa. Knjiga se obraća svima koji se interesiraju za modernu povijest Balkana. Cijeli trosveščani istraživački projekt zahvaljuje svoj nastanak sredstavima Europskog istraživačkog vijeća (European Research Council) Europske Unije.

U prvom poglavlju „Forms without Substance’: Debates on the Transfer of Western Models to the Balkans“ (str. 1-97) Diana Miškova i Rumen Daskalov obrađuju razvoj političkih svjetonazora i institucija u Rumunjskoj, Srbiji, Grčkoj i Bugarskoj. Ulazak tih zemalja na europsku kulturnu scenu bilo je uzrokovano sve većim antagonističkim stavom prema Osman-skom Carstvu i njegovoj kulturi. Ta prva faza europeizacije, nastala zahvaljujući oponašanju zapadnih modela, nastavila se drugom fazom koja je počela 1860-ih godina, a trajala sve do

Prvog svjetskog rata. U toj je fazi dominirala „modernizacija odozgo“ koja je podrazumijevala uvođenje institucija, zakona, pa i modernizaciju putem legislacije (str. 3). U međuraću dolazi do raskida sa Zapadom. Autori ističu kontradikcije koje je modernizacija uzrokovala u zemljama koje su analizirane. Naročito u slučaju Rumunjske, ponajprije pod utjecajem njemačke filozofije romantizma, političari i intelektualci upozoravali su na razarajući efekt političkih reformi bez odgovarajućih kulturnih temelja. Tom „punjenju formi bez supstance“ suprotstavili su se nacionalno-liberalni kritičari zagovarajući postepeni razvoj državnih institucija (str. 22). Osobito su zanimljiva istaknuta zajednička obilježja te razlike u predstavljenim debatama o raznim putovima razvoja balkanskih zemalja. U, dalekosežno gledano, nedovoljno razvijenim mladim balkanskim državama u kojima su se socijalizam, agrarizam i liberalizam natjecali za glasove birača, ponajprije je u Srbiji i u Bugarskoj tamošnji liberalizam zbog faktičkog nedostatka buržoazije težio prema populizmu. U sklopu konfliktnih zapadnoistočnih diskursa i srpski su radikali preuzimali populističke stavove propagirajući „treći put“ gospodarskog poretka između socijalizma i kapitalizma. Izjednačivši se programatskim socijalistima, radikali su se razvijali u „doktrinarske socijaliste“ (str. 59).

Prekogranična razmjena ideologija i ideja u njihovim raznim oblicima u dotičnim zemljama čini svoj europski karakter vidljivim. Autori ističu da dominirajuće ili podložne ideologije dotičnih zemalja nisu bile samo „kopije“ iz Zapada, nego su bile „intelektualno europske“ te jednako „balkanske“ kao i inherentne zemlji u kojoj su se razvijale (str. 95).

U drugom se poglavlju „Balkan Liberalisms: Historical Routes of a Modern Ideology“ (str. 99-198) Diana Miškova približava se liberalizmu na Balkanu. Istražuje liberalnu ideologiju ne kao generičku pojavu, već ima povijesni pristup. U jednoj analizi slučaja autorica usmjerava pogled na Rumunjsku, Srbiju i Bugarsku razmatrajući razlike i zajedništva njihovog sociopolitičkog položaja iz aspekta evolucije političkog liberalizma. Analiza postaje veoma interesantna kada se čitatelj prisjeti da su liberalne stranke bile prve političke stranke na Balkanu. Zapadnoeuropski je utjecaj bio odlučujući za razvoj balkanskog liberalizma. Tako su frankofili unutar rumunjske aristokracije nastojali da prvi ustav njihove države stupi na snagu. A i u Srbiji su liberali osnovali „oligarhijsku opoziciju“ protiv „autokratske samovolje“, naročito krajem napoleonskih ratova (str. 110). Tako je od 1842. srpski „oligarhijski „konstitucionalni režim“ bio sklon očuvanju ekonomskih, a ne političkih sloboda (str. 111). Njemačka je znanost, ponajprije historijska škola, utjecala na srpske elite pa i na razvitak ustava u Srbiji gdje revolucija 1848. gotovo da nije pokazala nikakav učinak. Srpski i bugarski liberali uvijek su preferirali odabir edukacije nad revolucijom te njenim nepoželjnim posljedicama. Povezani s mladim nacionalizmom, liberalni su političari propagirali povijesno zahtijevanje liberalnih ideja, koje su mjestimice pomiješali s kolektivističkim gledištima. Naivni je „utopizam“ bio tim više primjetljiv u uvjerenjima mnogih liberala, koji su u svojoj „ljubavi prema slobodi“ našli „svjetsku misiju“, nastojeći graditi „savršeni poredak“ temeljen na individualnoj slobodi (str. 136). Liberalni su vođe, poput Vladimira Jovanovića, zbog svog nacionalizma bili „potencijalno više nacionalistički nego liberalno“ nastrojani, povezujući individualnu slobodu sa slobodom cijele nacije te alternirajući između mesijanizma i populizma (str. 142). Klasični liberalizam bio je uistinu najistaknutiji u Rumunjskoj gdje je donesen „buržoaski“ ustav (1866.) bez nazočnosti stvarne buržoazije u zemlji (str. 171). No ideja narodnog suvereniteta je ipak bila jače razvijena u Srbiji i u Bugarskoj nego u Rumunjskoj. Nastojeći pokrenuti Srbiju na put k modernoj europskoj zemlji, progresivno nastrojani pojedinci ponašali su se liberalnije od samih liberala čija je omladinska organizacija „Omladina“ bila veoma nacionalistički usmjerena. Stil vladanja „liberalnog“ bugarskog premijera Stefana

Stambolova doveo je u Srbiji čak do šaljive etikete „stambulovština“ kojom su napredne snage častile domaći režim prikazujući ga autoritarnim (str. 188). Karakteristično je da je liberalizam u svim trima analiziranim zemljama izgubio svoj utjecaj na antiliberalne nacionalizme ponajprije s dolaskom samih liberala na vladajuće pozicije. Uza sve to liberalizam nije samo donio „jezik novog političkog autoriteta“, već je u skladu s mogućnostima ostvario svoje ciljeve glede osnutka nacionalne države i modernog političkog sustava sa svim svojim slobodama (str. 197).

U trećem poglavlju, „Early Socialism in the Balkans. Ideas and Practices in Serbia, Romania and Bulgaria“ (str. 199-280), Blagovest Njagulov slijedi trag kompleksnog nastanka socijalizma u trima zemljama. Kao i druge ideologije na Balkanu, socijalizam je imao korijene u inozemstvu. Rusko je narodnjaštvo veoma utjecalo na rani socijalizam na Balkanu. Narodnjaci su propagirali samoupravljanje seljačkih zajednica što je kod nekih ranih balkanskih socijalista naišlo na plodno tlo. Taj je ruski populizam (*narodnjčestvo*) ponajprije utjecao na „prvog srpskog socijalista“ Svetozara Markovića, čiji je zahtjev za samoupravljanjem i ukinućem državne birokracije bio blizu anarhizma (str. 209). U Rumunjsku su rani socijalisti obično izravno dolazili iz Rusije, ali su u početku zbog nepostojanja proletarijata naišli na malu potporu. Zahtjevi rumunjskih socijalista za revolucionarnim promjenama izjalovili su, kao i u Bugarskoj, zbog nedostatka razvijene industrije i radničke klase koja bi uz nju bila vezana. Socijalističke ideje u manjem su broju od etablirane stranke realizirali sami socijalisti. Srpski radikali pod vodstvom Nikole Pašića, neka „vrsta državnih socijalista“, povremeno su dominirali skupštinom u kojoj nikad nisu bila više od dva socijalistička zastupnika (str. 232). Naročito su bugarski socijalisti imali više uspjeha po selima, iako se seosko stanovništvo sporo upoznavalo s marksističkom ideologijom. U Rumunjskoj se socijalizam dugo vremena smatrao „egzotičnom biljkom“ pa je ostao, kao i u drugim zemljama, gotovo isključivo „atraktivan za intelektualce u zaostalim regijama“ (str. 280). Posebice kontakti s njemačkim i francuskim socijalistima te njihov utjecaj potaknuo je balkanske vođe socijalista na veću suradnju. Balkanska federacija, koju je već zagovarao Marković, imala je na Socijalističkoj konferenciji u Beogradu 1910. dobar odjek, a postala je i temeljom živahnih rasprava na drugoj konferenciji u Bukureštu na početku svjetskog rata. Na kraju se suradnja socijalista izjalovila zbog slabe podrške stanovništva.

U poglavlju „Agrarian Ideologies and Peasant Movements in the Balkans“ (str. 281-353) Rumen Daskalov analizira najvažnije seljačke pokrete na Balkanu. Započinje s općim pregledom zajedničke seljačke ideologije čija je istočnoeuropska varijanta primila snažan utjecaj od ruskog populizma i od zapadnog „agrarianizma“. Pokreti su na Balkanu bili prožeti demokratskom i legalističkom misli, a na decentralizaciju i državni intervencionizam su gledali kao na moguće poboljšanje teškog ekonomskog položaja mnoštva seljaštva. Unatoč „straha od kapitalizma“ socijalistički pokušaji nisu bili alternativa za vodeće seljačke ideologe (str. 286). Ideološke preteče seljačkog pokreta Daskalov vidi u francuskim fiziokratima koji su poljoprivredu smatrali temeljem gospodarskog ciklusa. Unatoč socijalističkim utjecajima, najveći je dio seljačkih aktivista zagovarao pravo vlasništva, a organizirane su kao u slučaju Bugarske porezne pobune. I u Bugarskoj i u Hrvatskoj uspio je savez poletnih seljačkih stranaka s ruralnim stanovništvom, što međutim nije zaživjelo ni u Rumunjskoj ni u Srbiji. Jednom na vlasti, seljačka se stranka pod Stamboliskim držala bahato i svom je silom pokušavala isposlovati seljački „treći put“. U Rumunjskoj vlast nije vladala „veoma seljački“ te je zauzela napredni smjer kojim je trebalo industrijalizirati zemlju (str. 319). Autor se detaljno upušta u analizu djelovanja braće Radić i seljačke stranke u Hrvatskoj. Objašnjava da su braća Radić, koji su u ranijem periodu bili pod utjecajem narodnjaka, bili jednako nacionalisti kao i vođe seljaštva. Hrvatska je autonomija postala glavni

cilj HSS-a jer su socijalni problemi, kako smatra autor, u razvijenijoj Hrvatskoj bili manje izraženi. Uzajamnog utjecaja bilo je, naročito od strane Bugarske na srpsku seljačku stranku, čiji je pokušaj suradnje s HSS-om ostao bez uspjeha.

Constantin Iordachi počinje poglavlje „Fascism in Southeastern Europe: A Comparison between Romania's Legion of the Archangel Michael and Croatia's Ustaša“ (str. 355-468) s dva citata. Prvi je citat glavnog ideologa rumunjskih fašista Iona I. Moțe, a drugi Ante Pavelića. Citati razjašnjavaju ideološku bliskost obaju fašizama. U tom se poglavlju daje opširan pregled svih fašističkih pokreta na Balkanu te detaljan pregled literature koja obrađuje teorije fašizma. Iordachi proturječi definiciji fašizma koja se temelji na Weberovom idealnom tipu te objašnjava svoju generičku, tj. „sveobuhvatnu [univerzalnu] definiciju fašizma“ (str. 365). Glavni se dio rada bavi komparacijom fašističkih pokreta dotičnih dviju zemalja koje autor karakterizira najvažnijima na međuratnom Balkanu. Za njih je autor, pozivajući se na Webera, upotrijebio pojam „karizmatični ultranacionalizam“ (str. 395). Iordachi upozorava na jasne pojave obaju fašizama kao karizmatičnih nacionalizama koji teže uskrснуću i spasu patrijarhalnih društava te emancipaciji svojih nacija. Razlika između dvaju nacija bila je u tom da su se Rumunji već od 1919. nalazili u jednoj Velikoj Rumunjskoj dok Hrvatska još nije postigla državnost. Obje su fašističke organizacije osnovane otprilike istovremeno, izražavajući frustraciju nezadovoljnih dijelova stanovništva zbog inferiornog položaja prema vladajućim elitama. Obje su grupe koristile teror kako bi ostvarile svoje interese. No autor ne iznosi puno novih spoznaja iako daje preciznu usporedbu fašističkih vođa Pavelića i Codreanua, ali izlaže barem dosta zanimljivosti. U svakom slučaju, njegova kritika domaće historiografije balkanskih fašizama zaslužuje mnogo pozornosti. Prema Iordachiu, studije fašizma proteklih dva desetljeća na Balkanu učinile su puno korisnog, ali bi se konačno trebale osloboditi političkih i ideoloških samoograničenja iz prošlosti. Nacionalni pogled na fašizam morao bi prelaziti u transnacionalnu perspektivu u kojoj se fašistički fenomen kontekstualizira bez grčevitog držanja na ukočeni idealni tip samog pojma. Za nova bi saznanja bio koristan i interdisciplinarni pristup. Iordachiva kritika pogađa i „zapadnu“ historiografiju koja, ako ga već posve ne isključuje iz svojih studija o fašizmu, Balkan analizira u obrascima mišljenja hladnoga rata smatrajući lokalne eksperimente s fašizmom pukim kopijama zapadnih prototipa. Čitatelj se samo može nadati da će Iordachieva konstruktivna kritika naići na živahan odziv te pomoći napredovanju modernih, transnacionalnih pristupa i suradnji među istraživačima.

Tchavdar Marinov i Alexander Vezekov u zadnjem se poglavlju, „Communism and Nationalism in the Balkans: Marriage of Convenience or Mutual Attraction“ (str. 469-555), fokusiraju na Jugoslaviju kao „najvažniji primjer“ preokreta iz komunizma u nacionalizam. Autori opovrgavaju zastarjelu misao o „antinacionalističkom“ karakteru komunističkih režima na Balkanu. Simultanom usporedbom „nacionalnih komunizama“ balkanskih zemalja ulaze u pitanje raznih namjera i djelatnih mehanizama u nastanku „komunističkih nacionalizama“ (str. 471). Autorima Makedonija služi kao primjer za postavljanje pitanje da li se radilo o slučaju komunističkog „stvaranja nacija“ (str. 497). Iako je već od 1870-ih bilo makedonskog nacionalizma, konačna je konstrukcija nacionalnog makedonskog identiteta koincidirala s projektom komunističke Jugoslavije. Marinov i Vezekov pobijaju uobičajeno mišljenje o makedonskom identitetu kao produktu jugoslavenskog komunizma, koje je bilo zastupljeno naročito u grčkoj i bugarskoj historiografiji. A uistinu su osobito bugarski komunisti podupirali konstrukciju makedonske nacije kako bi u sastavu eventualne Balkanske federacije raširili svoje područje vladavine do tadašnje Južne Srbije. Tek raskidom između Tita i Staljina došlo je do promjene bugarskog stajališta u

tom pitanju, koje je bilo praćeno čak i sviranjem iredentističke glazbe. Prema procjeni autora, u makedonskom pitanju nije bilo toliko nacionalizma „odozdo“ koliko ga je komunistička elita instrumentalizirala (str. 551). Nacionalni karakter balkanskih komunizama postajao je sve jašniji etničkim čišćenjima, posebice je njegov kolektivistički i etatistički karakter prestigao onaj prijašnjih građanskih sustava. Marinovu i Vizenkovu se čini ironičnim činjenica da se „teorija nacionalizma kao buržujске ideologije“ izvrnula „u komunističku praksu konstrukcije nacionalizma“ (str. 555).

Autori ovoga djela stavili su naglasak na stil i na zavidno visoku znanstvenu razinu svoga rada. Svako poglavlje završava prilično dobrim i opširnim sažetkom što teze predstavljene u tekstu čini vrlo preglednim. Neka se poglavlja po sadržaju jako poklapaju no ipak je čitatelj oslobođen od potrebe čitanja knjige glavu po glavu. Baš nasuprot tome, poglavlja su koncipirana kao samostalna te svako po sebi predstavlja mali rad. Knjiga završava kazalom imena i pojmova (str. 587-595). Ovo je veoma stručno napisano djelo, koje karakterizira sveobuhvatno istraživanje temeljeno na opečnoj literaturi i višegodišnjem istraživačkom radu. Vrijedan je doprinos istraživanju povijesti ideologija i političkih pokreta na Balkanu.

Cijelo je djelo, a posebice dijelovi koji su usredotočeni na hrvatsku povijest ponajprije preporučljivo povjesničarima koji se bave poviješću NDH, seljačkim pokretima i drugim temama moderne povijesti. Čitanjem knjige može se iz nadregionalno kontekstualiziranih prikaza naći poticaje i ideje koji će budućim radovima vjerojatno biti od velike koristi.

Dominik Ešegović

Ulf Brunnbauer, Hannes Grandits (eds.), *The Ambiguous Nation: Case studies from Southeastern Europe in the 20th Century*, München, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2013, 480 str.

Problematika fenomena nacije i nacionalizma je u kontekstu historiografije, kao i šire društvene znanosti, već dugo vremena sporna tema. Naime, višedesetljetna debata do sada nije proizvela konsenzus o nekim od osnovnih pitanja koja se obično postavljaju o tim fenomenima, njihovim izvorima i naravi, načinima reprezentacije i konstrukcije, kao i utjecaju istih na (naš) svakodnevni život. Štoviše, naoko koherentni „klasični“ teorijski smjerovi poput primordijalizma ili modernizma koji su donedavno dominirali umovima istraživača, pretežno povjesničara, danas uzmiču pred novim epistemološkim perspektivama izvedenim iz revizije uloge kulture u društvenim znanostima i javnom životu, te postmodernizma, feminizma, postkolonijalizma i poststrukturalizma. Njih u svom radu primjenjuje širok spektar društvenih znanstvenika i znanstvenica u kojem povjesničari, zamjetno, više ni približno ne čine većinu. Ontološka kazuistika „klasičnih“ smjerova koji raznoraznom argumentacijom dokazuju ili primordijalnost nacija, odn. sezanje njihovih korijena u antiku/srednji vijek, ili pak njihovu modernost, odn. da su konstrukti nastali u kontekstu općih povijesnih procesa modernizacije i industrijalizacije tako danas sve više prevazilaze interpretacije koje nude vrlo raslojena, pažljivo kontekstualizirana i, ponajprije, demokratizirana objašnjenja. Time se zaobilaze karakteristični nedostaci endemični interpretacijama nastalim u okviru „klasičnih“ smjerova; preveliku sklonost generalizacijama i redukcionizmima, što je obično vodilo previdanju mnogih važnih aspekata problematike.

Sasvim u znaku tih novih tendencija je i zbornik radova koji je tema ovog prikaza. Nastao je pod uredničkim vodstvom Ulfa Brunnbauera i Hannesa Granditsa uz suradnju Holma Sundha-

ussena, priznatih stručnjaka za povijest jugoistočne Europe. Kako sam naslov sugerira, analiziraju se brojne dvosmislenosti i nejasnoće vezane uz izgradnju novih nacija na području jugoistočne Europe nakon 1945. godine. U kontekstu rečenog odabir tematike zapravo ima mnogo smisla. Nacionalizam i izgradnja nacija možda jesu povijesni problemi, ali su i vrlo aktualni procesi, pogotovo u odabranom prostornom i vremenskom kontekstu. Drugim riječima, čemu (više) analizirati zakučasta pitanja vezana uz nastanak nacionalnih država u Europi tokom 19. st., kad svježi i vrlo indikativni primjeri postoje danas? Treba imati na umu da je istraživački projekt u okviru kojeg je ovaj zbornik nastao zapravo pokrenut i financiran od strane jedne njemačke i jedne austrijske znanstvene zaklade (VolkswagenStiftung i Austrian Science Fund) uz vodstvo njemačkih i austrijskih povjesničara, dok su veći dio tekstova napisali istraživači porijeklom upravo iz država jugoistočne Europe. Implicitno se nameće pitanje je li projekt djelomice motiviran namjerom da se određene odgovore o problematici nacionalizma vezane uz, primjerice, njemačku povijest, može iznaći neposrednim istraživanjem suvremenih primjera drugdje. Očito, institucionalna historiografija u razvijenim državama zapadne i srednje Europe, bastion klasičnih eurocentričnih povijesnih narativa o fenomenima nacionalizma i nacija, popušta pred utjecajem novih tendencija. U suprotnome ovaj kvalitetan zbornik, koji pruža vrlo iznijansirani i decentriran uvid u povijesno vrlo problematičan proces izgradnje tih novih nacija, ne bi bilo moguće ostvariti.

Devetnaest članaka objavljeno je u 6 zasebnih tematskih cjelina, a koncipirani su u duhu suvremenih *case studies* tekstova. Od tih cjelina se svaka (osim prve, uvodne) fokusira na određenu dimenziju problematičnog procesa izgradnje nacije u novonastalim državama na području jugoistočne Europe. Poimence je tu riječ o Makedoniji, Crnoj Gori, Muslimanima/Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, te, naposljetku, Moldaviji. Od stručne opreme, mimo 39 crno-bijelih slika/fotografija te 2 tablice, tu su i nezaobilazne bilješke i bibliografija nakon svakog članka, uz sumaran popis svih suradnika i autora članaka na kraju.

Prva cjelina (*I. Introduction*, 7-54 str.) sadrži rad uredničkog dvojca Brunnbauer- Grandits (*The Ambiguous Nation. Socialist and Post-Socialist Nation-Building in Southeastern Europe in Perspective*, 9-41 str.), te njihova suradnika Holma Sundhaussena (*Ambiguities of "Natural" and "Artificial" nations: introductory remarks*, 43-54). Sasvim očekivano, ti tekstovi razlažu teorijsku i metodološku podlogu na kojoj ostali autori i autorice temelje svoje argumente. Što je važnije, objašnjavaju i osnovnu premisu zbornika; raznovrsne dvosmislenosti i kontradikcije su zapravo intrinzične projektima izgradnje dotičnih nacija, bez obzira što se temelje na jednoobraznim i uniformnim konceptima koje su u javno-političkoj sferi nastojale "postvariti" (*to reify*) socijalističke i postsocijalističke elite. Povijest, socijalne, ekonomske, etničke, regionalne, pa i rodne podjele, kojima jugoistočna Europa obiluje, uvjetuju razne kontigentne tendencije i procese u društvenoj i političkoj, te privatnim sferama. To sve pak dolazi u dijalog s zamislama elita, negirajući ih, mijenjajući ili ih pak selektivno aproprirajući. Drugim riječima, cilj je analizirati i pojasniti što je omogućilo da kategorije etničkog i nacionalnog identiteta, koje su komunisti koristili primarno u administrativne svrhe, u postsocijalističkom dobu postanu noseći stupovi političke mobilizacije.

Idući dio (*II. Power Politics and Nation Building*, 55-150) analizira implikacije procesa gradnje nacije u najvidljivijoj sferi, onoj visoke politike i (nad)nacionalnih sistema moći. Doduše, članci u ovoj cjelini to čine ponajprije da bi rasvijetlili koliko je tek *nation-building* na samim vrhovima moći ipak kontingentan i proturječan proces. Tako bosanski povjesničar Husnija Kamberović istražuje uvjetovanost emancipacije Muslimana/Bošnjaka kao političke nacije u

BiH od 1960-ih kompleksnim međuodnosima između nove, ambiciozne elite SK BiH, željne ravnopravnosti na federalnoj razini, te širih procesa liberalizacije SFRJ (*Between Muslimdom, Bosniandom, Yugoslavdom and Bosniakdom: The Political Elite in Bosnia and Herzegovina in the late 1960s and early 1970s*, 57-76). Povjesničar iz BiH Admir Mulaosmanović ide u drugom smjeru (*The Identity Factory. Agrokomerc and the Population of the Bihačka Krajina*, 77-102), analizirajući posljedice te emancipacije u specifičnom kontekstu Bosanske krajine 1980-ih. Uspon tvrtke Agrokomerc, te kasnija afera su predstavljali sjecište ekonomskih interesa lokalne populacije koji su se kosili s oprečnim vojnim i političkim interesima elita, od lokalne do savezne razine. Kako pak ekonomski interesi manjinskih regionalnih elita mogu osporavati nacionalističku politiku centra demonstrira primjer odmetnute pokrajine Transnistrije/Pridnjestrovlja u Moldaviji, čime se bavi Ala Šveć (*Explaining Economy in the Transnistrian Regional Identity Project*, 103-130). Naposljetku, koliko se (crnogorski) nacionalni identitet može mnogostruko definirati pokazuju mišljenja "običnih" ljudi (*Ambiguous notions of "National Self" in Montenegro*, 131-149), o čemu piše crnogorska antropologinja Čarna Brković.

Treća cjelina (*III. The Role of Intellectuals*, 151-230) se bavi specifičnijim aspektima procesa "postvarenja" nacije. Riječ je o fenomenu konstrukcije socijalne zbilje od strane javnosti, koja prihvaća oznake etničkog/nacionalnog identiteta askribirane intelektualcima u režiji političkih elita. Tako posljedice komunističkog inventiranja stereotipiziranih protivnika analizira istraživačica iz BiH, Dženita Sarač-Rujanac (*Constructing the Nationalist Image and Confronting "Muslim nationalists": The Lawsuit against Muslim Intellectuals in Sarajevo in 1983.*, 153-178). Vodstvo SK BiH je progonom zapravo "postvarilo" percepirane protivnike, "muslimanske intelektualce"; javnost je dobila znakovni okvir koji je brzo ispunila sadržajem. Pitanje kako se povijesna ličnost izrazito internacionalnog karaktera može u režiji današnjih elita selektivno aproprirati, bilo kao makedonski ili bugarski intelektualac i izazvati konflikt, razmatra makedonski istraživač Ermis Lafazanovski u radu o Krsti Petkovu Misirkovu (*The Intellectual as Place of Memory: Krste Petkov Misirkov's Role in the Macedonian and Moldovan National Movements*, 179-194). Naposljetku, rad makedonske povjesničarke Irene Stefoske (*Nation, Education and Historiographic Narratives: The Case of the Socialist Republic of Macedonia (1944-1990)*, 195-229) razmatra međusobnu uvjetovanost pisanja nacionalnih historijskih narativa u socijalističkoj Makedoniji, izobrazbe novih povjesničara te politike povijesti koju su diktirale društveno-političke promjene.

Kompleksno pitanje diskurzivnosti kolektivne memorije i historijskih narativa u fokusu je iduće cjeline (*IV. Contested Memories and Histories*, 231-328). Dvosmislenosti naravi nacionalnog identiteta se vide na konfliktnim narativima i aproprijacijama simbolike spomenika u centru identitetske politike elita, poput višestruko obnavljanog mauzoleja Petru Petroviću Njegošu na Lovčenu u Crnoj Gori ili spomenicima Crvenoj armiji u Moldaviji. Kako se razni identiteti (nadnacionalni, nacionalni, regionalni, lokalni) natječu u apropriranju probranih aspekata, te simbolike analiziraju Vladimir Dulović (*Mount Lovćen and Njegoš Between "Aleksandar's Chapel" and "Mestrovic's Mausoleum": Symbolic Orientation and Re-orientation in Montenegro in the Socialist Era*, 233-260) i Gabriela Welch (*Re-Producing Spaces, Deriving Identities: Symbolic Appropriations of World War Two Commemorations in the Republic of Moldova*, 261-281). S druge strane, implikacije selektivnog manipuliranja historijskim narativima odnosno kolektivnom memorijom u svrhu legitimiranja koncepta nacije u multinacionalnom kontekstu (Moldavije) razmatra antropologinja Ljudmila D. Cojocar (*"Republica Moldova, Patria Mea!" The Moldovan Nation-Building project in Search of Reification and Legitimacy*, 283-305). Ipak, problematika odnosa kolektivne memorije i identiteta može biti još proturječnija, što se

vidi na situaciji crnogorskih doseljenika u Vojvodini, smještenih na posjedima Nijemaca izgnanih poslije 1945, u etnički vrlo miješanoj regiji. Analiza ove zanimljive problematike sadržana je u radu srpskog autora Saše Nedeljkovića (*Local Memory and Identity Strategies of Montenegrin Immigrants in the Village of Lovćenac in Vojvodina*, 307-328).

Odnos narodne kulture (folklora) i nacionalne države oduvijek je blizak i sinergičan. No, (pre)naglašeno inzistiranje elita istraživanih država na drevnosti i autentičnosti vlastitih “nacionalnih” kultura jasno implicira njihovu dvosmislenu narav, što je tema pete cjeline (*V. The nation in Popular Culture and Arts*, 329-388). U kojoj mjeri je makedonska “nacionalna” kultura rezultat apropijacija anacionalnog antičkog/srednjovjekovnog kulturnog supstrata putem izmišljanja tradicije? Oživotvoruje li ju i time čini autentičnom njeno propagiranje u javnosti putem medija, što može učiniti samo država? Time se bavi suradnica zbornika iz Makedonije Ivona Opetčeska Tatartčevska (*Dance Culture and National Identity Politics in the Republic of Macedonia*, 331-351). Međunarodni sporovi, lokalne etničke podjele, kao i nacionalizam mogu itekako utjecati na umjetnost, što je srž priče o vrlo ispolitiziranim festivalima poezije u makedonskim gradovima Ohridu i Strugi. Tu temu analizira Rozita Dimova (*The Poet in the “Biblical” Land: Etatisation of Art and Art Festivals in the Republic of Macedonia*, 353-369). Naposljetku, ekstremniji primjer izmišljanja tradicije postoji u Crnoj Gori. Tradicionalna kultura karnevala u obalnim gradovima apropiirana je i selektivno obogaćena radi privlačenja turista. Cilj elita jest “re-brandiranje” Crne Gore kao privlačne mediteranske zemlje bogate zabavnim sadržajima, što istražuje crnogorska etnologinja Lidija Vujačić (*Building a Country's Image Through Popular Culture: How Carnival Festivities and Music Events Have Redefined the Image of Montenegro*, 371-388).

Posljednja tematska cjelina (*VI. Significations of the Nation*, 389-477) analizira *Nation-building* kroz njegov najsuptilniji ali i najsveprisutniji element: korištenu simboliku i sisteme znakova. Tipično, istraživane države pružaju obilje korisnih slučajeva. Socio-politička realnost regije između rijeka Prut i Dnjestar (nekadašnje Besarabije, a današnje Moldavije) je nakon potpadanja pod rusku vlast 1812. opisivana raznolikim simboličkim jezikom. Tako je zbog kompleksnih i proturječnih političkih, socioekonomskih i kulturnih procesa moldavski nacionalni identitet danas vrlo višeznačne naravi, što analizira moldavski antropolog Virgiliu Birlădeanu (*From Bessarabia to the Republic of Moldova: Inventing, constructing and Imagining National Spaces*, 391-421). Vraćajući se na temu kontroverznog popisa stanovništva u Jugoslaviji 1971, Iva Lučić istražuje žučne debate među jugoslavenskim komunistima o konceptualizaciji Muslimana kao političke nacije. Zaključuje kako je nova nacija nastala i zaživjela kao institucionalni konstrukt, a ne toliko kao rezultat etničkih “datosti” na terenu (*Making the “Nation” Visible: Socialist Census Policy in Bosnia in the early 1970s*, 423-448). Naposljetku, jedna od najvećih dvosmislenosti nacionalnih narativa jest njihova implicitna “dovršenost” referiranjem na slavne i davne početke, bez kojih ne bi bila moguća nacionalna katarza u sadašnjosti. No što s budućnošću i svakodnevnom (re)produkcijom nacionalnih sadržaja u našoj okolini? U svakom slučaju, primjer Makedonije je ovdje vrlo indikativan i koristan jer su forma i sadržaj državne zastave mijenjani nekoliko puta, bilo zbog unutrašnjih etničkih podjela, ali i međunarodnog spora s Grčkom oko imena države. Isto tako su morale biti prihvaćene i tuđe zastave u lokalne sredine gdje dominiraju manjine, osobito albanska. Ovu specifičnu problematiku razmatra makedonski povjesničar Žarko Trajanoski (*“National” Flags in the Republic of Macedonia*, 449-477).

Tema nedovršenosti simboličke konstrukcije nacionalnog identiteta se čini prikladno pozicioniranom na začelju zbornika. Tako je kompletirana jedna pozamašna i kvalitetna knjiga, koja

ni u kojem slučaju ne želi (niti može) ponuditi finalnu riječ u području istraživanja problematike nacionalizma. Tako članak o temi koja je aktualna danas, ali će to biti i ubuduće završava ovaj zbornik u znaku upitnika. To je jedini način za dovršavanje ikojeg rada koji se bavi tim nerazrješivim klupkom problematike nacionalizma.

Svakako, riječ je o korisnom i nedvojbeno kvalitetnom svesku. S jedne strane, njegova aktualnost i relevantnost odmah je očita svakome upoznatom s debatom o nacionalizmu. To što se mnoštvo zaključaka može izvući povlačenjem paralela između primjera istraživanih u člancima i tekuće krize u Ukrajini samo pridodaje vrijednosti ovog sveska. S druge strane, činjenica da je riječ o tako rafiniranom radu koji se bavi tako složenom problematikom može značiti samo jedno – da nije literatura za nasumičnog čitatelja. Mimo toga što su članci na engleskom, potrebno je solidno predznanje o složenoj problematici nacionalizma da bi se sadržaj moglo u potpunosti shvatiti. No, to ne iznenađuje, s obzirom da se radi o zborniku koji u sebi okuplja znanstveno-istraživačke radove pisane ponajprije za akademsku publiku. U tom kontekstu teško mu se mogu naći nedostaci vrijedni spomena.

Vedran Muić

Zbornik radova Društva studenata povijesti „Ivan Lučić-Lucius“, god. XII, sv. 18-19, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2013, 368 str.

U akademskoj godini 2013./2014. Društvo studenata povijesti „Ivan Lučić-Lucius“ Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu nastavilo je svoju bogatu izdavačku djelatnost. Zbornik radova i dalje nastavlja poticati bavljenje historiografijom, a ovaj broj donosi stalne rubrike – članke, prikaze, osvrtne i intervjue, ali i novi dio koji se bavi refleksijama na filmove i serije povijesne tematike. Ovaj svezak Zbornika po prvi put donosi radove i drugih studenata koji ne studiraju na Hrvatskim studijima, a obogaćen je i s tehničke strane tako da sada na početku svih radova stoji *abstract* s ključnim riječima. Zbornik ukupno broji 14 radova različite tematike.

Zbornik započinje radom Dejana Pernjaka „Mumifikacija i pogrebna oprema u Egiptu u helenističkom razdoblju“ koji govori o problematici mumifikacije u helenističkome razdoblju te o tome koji je dio pogrebne egipatske opreme prisutan kod ukopa. Najvažniji dio ovoga rada analiza je pogrebne opreme u helenističkome razdoblju. Na kraju rada autor donosi priloge pomoću kojih se može vizualno predočiti obrađena tematika. U nastavku Zbornika autorica Petra Babić u svome radu „Zmaj“ govori o zmajevima iz raznih dijelova svijeta. Rad je podijeljen prema kontinentima pa tako primjerice saznajemo da je u Europi predodžba zmaja personificirana jer on može govoriti te voli zagonetke. Osim geografske rasprostranjenosti saznajemo i koliko je bitna uloga zmaja u pričama i legendama. Autorica na kraju donosi slikovne priloge. Sljedeća dva rada, „Razmišljanje o mogućnosti postojanja amfiteatra i odvijanja gladijatorskih igara na prostoru rimske kolonije Epidaurum“ i „O sudbini, značaju i ulozi salonitanskog amfiteatra u razdoblju kasne antike, srednjega i novoga vijeka“, napisao je Marin Buovac. To su dijelovi njegova diplomskoga rada. Prvi rad bavi se prostorom rimske kolonije Epidaurum te postojanjem amfiteatra na tom području. U poglavlju „Indicirani amfiteatar u Epidaurumu“ saznajemo da su se ovom tematikom bavili Mate Suić i Ivo Bojanovski te autor donosi njihova promišljanja. Na kraju rada Buovac iznosi razradu umjesto zaključka u kojoj napominje da u Naroni nije otkriven amfiteatar pa je teško vjerovati da bi bio i u Epidaurumu. U svome drugom radu autor se bavi

amfiteatrom u Saloni kroz tri vremenska razdoblja. Saznajemo da je lokalitet u povijesti mijenjao svoju građevinsku strukturu i funkciju.

Nakon ovih radova zbornik kronološki prelazi u razdoblje srednjega vijeka. Alen Žeravica u rad „Pitanje investiture u 10. i 11. stoljeću“ započinje opisivanjem redovničkoga života te pitanjem investiture da bi kasnije donio pregled uspona papinske moći u 11. stoljeću. Na kraju rada saznajemo kakav je bio odnos pape Grgura VII. i hrvatskoga kralja Zvonimira. Sljedeći je rad Ivana Badanjka „Codex Gigas – Misterij Đavolje Biblije“, inače nagrađen Rektorovom nagradom u lipnju 2013. što ukazuje na kontinuitet kvalitetno objavljenih radova u ovome Zborniku. Rad se bavi srednjovjekovnim rukopisom nastalim u 13. stoljeću na području Češke. Autor donosi sadržaj i prijepis kalendara, najvažnijega dijela Codexa.

Nakon ovoga dijela radovi su kronološki usmjereni na rani novi vijek. Monika Đurak u radu „Papinstvo i Reformacija od 1517. do 1563.“ govori o jednom od važnijih povijesnih događaja za crkvenu povijest. Rad donosi izvore važne za povijest 16. stoljeća, njihovu interpretaciju te smještaj u određeni vremenski kontekst. U nastavku se govori o humanizmu i renesansi, uzroci reformacije te je svakako najvažniji dio rada onaj koji se bavi Martinom Lutherom i njegovih 95 teza. Rad donosi i opise grana protestantizma: cvinglijanizam, kalvinizam i anglikanizam. Sljedeći rad „Ranonovovjekovna Azija i europski kolonizacijski procesi“ Gorana Dejanovića prostorno nas vodi na drugi kontinent i temu koja uvijek privlači mnoštvo čitatelja. Autor nas prvo uvodi u rani novi vijek, donosi pregled velikih geografskih otkrića i početne kolonizacije novootkrivenih zemalja. Unutar toga autor se bavi i kolonizacijom azijskoga svijeta te saznajemo koliko su Španjolci i Portugalci bili uspješni u svome kolonizatorskom naumu. Zbornik ostaje u ranom novom vijeku, ali se zemljopisno vraća na prostor Hrvatske. Rad „Orko, Macić i copernice: progoni vještica i praznovjerje u središnjoj Hrvatskoj“ Nikoline Klasić vrijedan je pažnje za istraživače ženske povijesti, ali i povijesti vjerovanja. Prvi dio rada bavi se vješticama i progonima, dok drugi dio govori o praznovjerju i usmenoj predaji. Unutar ovoga rada svakako je važno spomenuti doticanje tematike progona vještica u Europi.

Monika Jukić i njezin rad „Tradicionalno tetoviranje Hrvata u Bosni i Hercegovini – bocanje kao način zaštite od Osmanlija“ djelomično ostaje u ranom novom vijeku, no s posebnim osvrtom na današnjicu. Rad je tematski zanimljiv jer donosi spoznaje o fenomenu koji na području Hrvatske nije poznat, ali se tiče hrvatskoga naroda. Autorica donosi i intervjuje koji su dio istraživačkoga dijela rada. Prije toga saznajemo kako je Bosna i Hercegovina potpala pod Osmansko Carstvo. Vrijedan dio rada su slikovni prikazi koji nam predočuju kako je izgledalo tetoviranje odnosno bocanje. Zadnji rad iz ranoga novoga vijeka jest članak Josipa Jagodara „Oporuka Oktavija Kole (1773.)“ u kojem se govori o povijesti Trsata, a jako je važno napomenuti da je na studentskoj razini analiziran primarni izvor što je veliki poticaj za daljnja istraživanja mladim povjesničarima.

Potom zbornik donosi jedan rad iz 19. stoljeća i dva rada iz 20. stoljeća. Rad Krešimira Škuljevića „Metodologija rada predizborne kampanje unionista 1872. godine“ analizira izbornu kampanju Narodno-ustavne stranke. U radu je korištena originalna arhivska građa te periodika vezana za to vremensko razdoblje. Rad „Friedjungov proces – epilog nekad moćne Austro-Ugarske Monarhije“ Mirke Stanivuk govori o značajnom događaju za početak 20. stoljeća. Kao što je poznato, taj proces dobio je ime prema povjesničaru Heinrichu Friedjungu, a autorica na temelju tog primjera želi pokazati slabosti Austro-Ugarske 1909. godine. Zadnji članak u zborniku jest članak Sare Škrobo „Američka intervencionistička politika nakon Drugog svjetskog rata“ koji objašnjava kako američka politika koristi propagandu za svoje interese te koje su to

propagandne paradigme i ideologija korištene u razdoblju Hladnoga rata te u posthladnoratovskom razdoblju. Osim toga, doznajemo i kako je SAD-e intervenirao u Vijetnam, Nikaragvu, Panamu, Iraku.

Sljedeći dio zbornika čine prikazi iz različitih područja te različite tematike. Tako možemo saznati kako je izgledala obrana Sigeta, kako se razvijala povijest putovanja željeznicom, što sve obuhvaća povijest Pule u okviru tri tisuće godina, sadržaj dnevnika Anne Frank, kako su djelovale ustaše na Jadranu te kako je izgledala uprava NDH na Jadranu, što su hrvatski nacionalni simboli, koji su saveznički junaci, nacistički lopovi, tko su neprijatelji antičkoga Rima te što je seksualna moralnost u antičkom Rimu. Vrijedan je prikaz svakako prikaz *Bertošinoz zbornika* – Zbornika u čast Miroslava Bertoše u kojemu su se studenti Hrvatskih studija zahvalili svome profesoru što im na svakom predavanju prenosi strast prema historiografiji.

U nastavku zbornika nalaze se dva osvrt na film i seriju. Prvi osvrt bavi se knjigom i serijom *Band of Brothers*, a drugi je osvrt na film *Argo* u kojemu se razgraničuje što je to stvarnost, a što filmska fikcija. Predzadnji dio zbornika donosi osam izvještaja o radu studenata Hrvatskih studija, pa tako možemo saznati kako su protekle dvije terenske nastave, jedna u Slavoniju, a druga u Češku i Austriju, kako je 2012. godine održan deseti po redu Dies historiae „Žene kroz povijest“, o dvama okruglim stolovima, o dvjema izložbama te o jednom gostujućem predavanju. Zadnji dio zbornika tradicionaln je posvećen intervju. Zbornik donosi intervju s mladim hrvatskim povjesničarom i predavačem na Hrvatskim studijima Markom Jerkovićem.

Na kraju možemo primijetiti kako *Zbornik Lucius* i dalje nastoji kontinuirano izlaziti i širiti granice unutar studentske populacije, i to ne samo u izdavanju studentskih članaka, nego i širiti granice unutar studentskih povjesničarskih udruga kako bi interakcija unutar i izvan granica Republike Hrvatske bila što konstruktivnija. Udruga i dalje nastoji pomoću svoga zbornika promicati jedno od temeljnih poslova povjesničara, a to je pisanje. Ovim se zbornikom nastavlja praksa Društva studenata povijesti „Ivan Lučić-Lucius“ koja je pokrenuta 2002. godine prvim brojem.

Matea Jalžević

Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti. Zbornik radova znanstvenog skup održanog u Slavonskom Brodu 23.-24. studenoga 2012., ur. Suzana Leček, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje – Hrvatski državni arhiv – Društvo za hrvatsku povjesnicu, Slavonski Brod – Zagreb 2013, 446 str.

Prošle su godine Hrvatski institut za povijest, Hrvatski državni arhiv i Društvo za hrvatsku povjesnicu suizdali zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u studenome 2012. godine povodom stodvadesetogodišnjice rođenja i pedesete godišnjice smrti jednoga od pionira hrvatske kulturne historije i “male povijesti”, dr. sc. Josipa Matasovića. Uz predgovor urednice, program skupa, slikovne priloge i prikaz izložbe zbornik sadrži 22 znanstvena rada podijeljena u tri cjeline. Cjelina *Kulturnopovijesna paradigma – kod Matasovića i šire* oslikava začetke i europski okvir paradigme kulturne povijesti uz Matasovićev doprinos njezinu formiranju. Nadalje, u cjelini *Život i osobnost Josipa Matasovića* autori se osvrću na život osobitog hrvatskog povjesničara kroz njegovu korespondenciju, političke nazore, znanstveni i nastavnički rad. Posljednja cjelina, *Matasovićeve teme i radovi*, značajna je kao prikaz Matasovićeve doprinosa hrvatskoj historiografiji budući da autori pišu o njegovom opusu od gospodarskopovijesnih tema, preko kultur-

popovijesnih pa do lokalnopovijesnih. Čitatelju se na koncu nudi kronološki poredan slikovni materijal iz života hrvaskoga kulturnog povjesničara, što elegantno zaokružuje ovaj *homage* Josipu Matasoviću.

U prvu nas cjelinu uvodi rad Dinka Župana “Od Burckhardtove kulturne povijesti do nove kulturne povijesti pa natrag” (str. 19-30) u kojem autor iznosi pregled koncepcija kulturne povijesti u 19. i 20. stoljeću od Burckhardta do De Certeauova istraživanja svakodnevice. Rad Zrinke Blažević “Povratak potisnutog: kulturna historija nakon >>lingvističkog obrata<<” (str. 31-44) čitatelju približava povratak povijesnog aktera na scenu kulturne povijesti nakon desetljeća dominacije simboličkih struktura i diskursa. Zrinka Janeković Römer u radu “Velika mala povijest: Josip Matasović i časopis *Narodna starina*” (str. 45-63) koncentrirana se na veliku važnost koju je Matasović pridavao “maloj” povijesti: svakodnevnom životu, usmenoj predaji i običajima. Čitatelja upoznaje s osnovnim crtama uređivanja *Narodne starine* i interdisciplinarnim pristupom koji će postati od velikog značenja za kasniju obradu kulturne povijesti. Rad “Josip Matasović (1892.-1962.) – pravaški uskrisitelj ranonovovjekovne hrvatske kulture” (str. 65-92) Theodore Shek Brnardić preuzet je i izmijenjen članak izvorno objavljen u *Časopisu za suvremenu povijest* 2009. godine u kojem se obrazlaže kulturni, umjesto u Matasovićevo vrijeme tipičan, politički pogled na plemstvo 17. i 18. stoljeća iznesen u njegovom djelu *Iz galantnog stoljeća*. Autorica iznosi Matasovićevu definiciju kulture te se dotiče teorije milieua, Matasovićeva pogleda na rokoko kulturu i njegov antifeminizam. Drago Roksandić u radu “Matasovićevi inovacijski doprinosi vojnokrajiskoj historiografiji” (str. 93-109) tvrdi da nitko u hrvatskoj historiografiji prije Matasovića nije tako uspješno prožeo civilnohrvatsku baštinu s vojnokrajiskom. Hvali inovativni Matasovićev pristup konstrukciji predmeta istraživanja, a djelo *Die Briefe des Grafen Sermage aus dem Siebenjähbrigen Kriege* smatra najreprezentativnijim djelom za povijest Banske Hrvatske i Vojne krajine 18. stoljeća. Cjelinu zaključuje rad ““Mi smo budućnost prošlosti”: Josip Matasović i Povijesno društvo „Otium“” (str. 111-127) Nevena Budaka u kojem autor prije svega opisuje rad i djelovanje povijesnog društva Otium osnovanog 1992. godine čiji je predmet bila povijest svakodnevice. Društvo je okupljalo mlade povjesničarke i povjesničare koji su se zalagali za otvorenost i netradicionalnost. Autor naglašava važnost Josipa Matasovića kao inspirativnog lika i metodološkog prethodnika društva te svojevrsnog utemeljitelja hrvatske kulturne mikrohistorije.

Drugu, biografsku cjelinu otvara rad Tihane Luetić “Studentski dani Josipa Matasovića u svjetlu njegove korespondencije” (str. 131-150) za koji je autorica, na temelju korespondencije sačuvane u osobnom fondu Josipa Matasovića u Hrvatskom državnom arhivu, istražila prepisku Matasovića – tada tek studenta povijesti u Zagrebu, Zürichu i Beču – s obitelji u razdoblju od 1911. do 1915. godine. Naglasak stavlja na studiranje te društveni život i svakodnevnicu. Stjepan Matković u radu “Josip Matasović i „mladohrvatski“ pokret” (str. 151-163) istražuje ulogu Josipa Matasovića u pokretu mlade generacije temeljenom na pravaškoj ideologiji kroz koji su mladi zagovarali izlazak iz Austro-Ugarske. Tekst nudi saznanja o Matasovićevu odnosu spram katoličke i naprednjačke omladine te sukobu u osnovnoj ideji pravaškoga i dvaju navedenih pokreta. Slijedi rad “Politički nazori Josipa Matasovića” (str. 165-204) u kojem Mato Artuković najprije piše o Matasoviću kao glavnom ideologu frankovačke Mlade Hrvatske, zatim opisuje razdoblje nakon Prvoga svjetskog rata u kojem se Matasović zbog poraza svoje političke opcije sasvim povukao iz politike, da bi u posljednjem dijelu rada upozorio na posljedice po službu koje je Matasović zbog svojih nazora trpio u razdoblju nakon 1945. Vladan Jovanović posvećuje se kontekstualizaciji Matasovićeva boravka i rada u Skoplju od 1924. do 1941. u radu “Filozofski fakul-

tet u Skoplju – (ne)dobrovoljno stjecište jugoslavenske međuratne inteligencije” (str. 205-214). Prikazuje ispolitiziranu situaciju na skopskome fakultetu od njegova osnutka pa do gašenja. O Matasovićevu nastavničkom radu u Skoplju piše i Boban Petrovski u radu “Fond >>Filozofski fakultet<< u DARM-u – najznačajniji arhivski izvor o karijeri Josipa Matasovića u Skoplju” (str. 215-230). Istražuje ponajprije osobni dosje Josipa Matasovića u kojem se nalaze dragocjene informacije o najplodonosnijem razdoblju njegove nastavničke karijere. Analizirajući Matasovićeve bilješke i knjižicu *O universitetima*, u radu “Matasovićevo viđenje uloge sveučilišta i studenata u javnom životu” (str. 231-241) Damir Agičić iznosi Matasovićeva nezadovoljstva i reformistička nastojanja u sferi visokog školstva. Uz to čitatelju približava odnos profesora Matasovića prema studentima, zanimanje i angažman koji pokazuje za njihovo studiranje i svakodnevni život. Tomislav Galović piše o Matasovićevu radu na pomoćnim povijesnim znanostima u opsežnom tekstu “Josip Matasović kao profesor pomoćnih povijesnih znanosti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu” (str. 243-276). U tekstu je također riječ o programu predavanja i Matasovićevom mišljenju o smanjenju satnice, a posebno su zanimljiva sjećanja akademikâ Tomislava Raukara, Petra Strčića i Nikše Stančića na Matasovića kao pedagoga. Stjepan Ćosić se u svojem prilogu “Josip Matasović: crtice iz biografije” (str. 277-286) usredotočuje na Matasovićev posao ravnatelja Državnog arhiva u Zagrebu (danas Hrvatski državni arhiv) u vrijeme NDH i kasnije. Članak “Osnovne značajke osobnog arhivskog fonda Josipa Matasovića u Hrvatskom državnom arhivu s posebnim osvrtom na korespondenciju” Marijana Bosnara osvrće se na rukopisnu ostavštinu Josipa Matasovića, napose na korespondenciju i korespondente, čiji je broj uistinu golem – 831. Nekima je od njih ponaosob posvećeno po nekoliko redaka.

Treću i posljednju cjelinu posvećenu Matasovićevim radovima otvara Zlata Živaković-Kerže radom “Matasović kao istraživač gospodarske povijesti (Osvrt na radove objavljene u časopisu *Narodna starina*)” (str. 299-306) u kojem analizira Matasovićeve međuratne radove koji prikazuju Matasovića kao vizionara i istraživača gospodarske i kulturne povijesti u razdoblju kada je politička historija mikrohistoriju istisnula na margine. Tihana Petrović Leš i Suzana Leček istražile su odnos Josipa Matasovića prema ženskom pokretu i temi žene u širem shvaćanju kulturne povijesti te su saznanja iznijele u radu “Tema žene u Matasovićevim istraživanjima” (str. 307-341). U radu istražuju prirodu Matasovićeva zanimanja za temu žene, koliko je ta tema prisutna u njegovom uredničkom i autorskom radu. Marta Fiolić i Nikolina Šimetin Šegvić u članku “Što čini mozaik Matasovićevih kulturnopovijesnih sličica?” (str. 343-357) konstruiraju Matasovićevo shvaćanje kulturne povijesti iz njegova školovanja, učenja stranih teorija i izučavanja kulturne historije te utjecaja velikih imena poput Burckhardta i Lamprechta. Autorice posebno ističu elemente suvremene “nove historije” koji su već tada bili prisutni u njegovom pristupu istraživanjima. U prilogu “Rad Josipa Matasovića na objavljivanju i analizi osmansko-turske građe fojničkog samostana” (str. 359-371) Dino Mujadžević predstavlja i analizira jedno od rijetkih Matasovićevih odstupanja od istraživanja hrvatske povijesti: *Fojničku regestu*, zbornik prijevoda osmansko-turskih dokumenata, koja prema mišljenju autora predstavlja izrazito velik i trajan doprinos poznavanju bosansko-hercegovačke povijesti u osmanskom razdoblju. Filip Šimetin Šegvić u radu “Josip Matasović o Habsburgovcima” (str. 373-389) analizira Matasovićevu ostavštinu o njegovom viđenju uloge Habsburgovaca u kontekstu povijesti Hrvatske i Habsburške Monarhije u 18. i 19. stoljeću te iznosi Matasovićev oštar stav prema bečkim vladarima. Branimir Janković pozabavio se jednom od rijetkih biografija iz Matasovićeva opusa. “Kako pisati biografiju povjesničara? Matasovićev *Životopis Mije Brašnića*” (str. 391-411) rad je u kojem Janković iznosi inovativna metodološka obilježja Matasovićevih biografskih djela: kori-

steći biografiju pojedinca opisivao je milieu i kulturna obilježja nekog razdoblja. Autor na kraju navodi dosege i moguća ograničenja Matasovićeve kulturne povijesti. Rad Ante Grubišića “Stari osječki most – Matasovićev prilog lokalnoj povijesti” (str. 413-421) inspiriran je Matasovićevim radom o Sulejmanovom mostu iz *Narodne starine*. Grubišić naglašava važnost i svevremenost toga rada te daje pregled istraživanja provedenih o mostu. Napominje kako je Matasović prvi napisao historiografsko istraživanje o turskom mostu, simbolu Osijeka, i kako je ono aktualno sve do današnjeg dana.

Zbornik zaključuju slikovni prilozi iz života Josipa Matasovića zajedno s onima sa znanstvenog skupa u Slavskom Brodu (str. 425-443) te prikaz izložbe “Josip Matasović (1892.-1962.) – 120. obljetnica rođenja i 50. obljetnica smrti” (str. 445) koji je priredio Marijan Bosnar.

Zbornik radova o životu i djelu Josipa Matasovića važan je doprinos hrvatskoj historiografiji kao *hommage* kulturnom historičaru koji je za svoga života, pa i desetljećima kasnije, bio nedovoljno cijenjen. Nudeći osvrt na njegov život i kritički pristup njegovom radu, prilozi u ovom zborniku svjedoče o važnosti Matasovićevih istraživanja “male povijesti” za hrvatsku i svjetsku kulturnu povijest. Svjedoče i o aktualnosti njegove metode i interpretacije, prikazujući ga kao kulturnog povjesničara ispred svoga vremena.

Sandra Juzbašić

Knjige

Maciej Czerwiński, *Semiotyka dyskursu historycznego. Chorwackie i serbskie syntezy dziejów narodu* [Semiotika historijskoga diskursa. Hrvatske i srpske sinteze nacionalne povijesti] Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012, 292 str.

Poljski filolog i slavist Maciej Czerwiński autor je dviju monografija o hrvatskome jeziku (*Język, ideologia, naród: Polityka językowa w Chorwacji a język mediów*, 2005; *Semioza gatunku – Semioza stylu: Studium nad chorwacką i serbską syntezą dziejów narodu*, 2011), kao i brojnih znanstvenih radova. Czerwiński je postao poznat široj hrvatskoj akademskoj zajednici kada je prije nekoliko godina pronašao (a potom i pripremio za tisak) slikama, crtežima i tekstovima ispunjen „album“ poljskih intelektualaca posvećen stradalnicima zagrebačkoga potresa 1880. godine. Tiskanje albuma *Kraków Zagrzebiowi* (Krakov Zagrebu, 2011.) bio je povod izložbi održanoj u zagrebačkoj Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u prosincu te godine.

Proše je godine taj istraživač Instituta za slavensku filologiju Jagelonskoga sveučilišta u Krakovu objavio novu monografiju pod naslovom *Semiotika historijskoga diskursa*, u kojoj iznosi zaključke temeljene na višegodišnjem istraživanju znanstvenog (i popularno-znanstvenog) diskursa hrvatske i srpske historiografije. U svrhu istraživanja autor je proučio mnoštvo monografija koje se bave regionalnom poviješću. Prema njegovu mišljenju, u analiziranome historiografskom korpusu postoje mnogi pojmovi kojima se na sasvim odvojenim semantičkim razinama koriste hrvatska, odnosno srpska historiografija. Analizirajući korpus prikupljenih monografija, autor želi upozoriti na odnos diskursa i ideologije te otkriti uzroke koji su doveli do spomenutih razlika u diskursu dviju historiografija. Pošavši od pretpostavke da su povijesne predodžbe jednoga naroda isprepletene s vlastitom slikom identiteta, jezika i kulture, autor dolazi do zaključka da se upravo u tim pitanjima skrivaju razlozi zbog kojih se diskursi nacionalnih historiografija međusobno razlikuju te upozorava na vrlo važan odnos historiografskoga diskursa i nacionalne ideologije. Ukratko, uspoređujući jezičnu građu, Czerwiński u spomenutim historiografskim korpusima pronalazi velike razlike na semantičkoj i semiotičkoj razini što objašnjava mnogim ideološkim proturječjima. U tom lingvističkome latentnom „sukobu“, uzrokovanom disparatnim povijesnim predodžbama koje su duboko isprepletene s jezikom i kulturom, autor vidi znakove nepomirljivih opreka.

Monografija se sastoji od dvaju poglavlja. U prvom, naslovljenom *Semioza tematu i ogólny sens dziejów narodowych* (Semioza tematike i opći smisao nacionalnih povijesti) autor je pokušao odgovoriti na neka važna teorijska i tekstološka pitanja, zadržavši se na analizi historijskih tekstova i historijskoga diskursa unutar postojećih jezičnih odnosa. Drugo je poglavlje naslovljeno *Kody i znaki, czyli wyobrażenia historyczne i ich języki* (Kodovi i znakovi ili povijesne predodžbe i njihovi jezici). U tom poglavlju Czerwiński se usredotočio na pitanja semiotičke analize, te se bavi „znakovima i kodovima te njihovim korelacijama u komunikaciji“ (str. 149). U tom je poglavlju autor potkrijepio svoje teze zanimljivim primjerima te analizom pojmova iz spomenutoga korpusa objavljenih sinteza hrvatske i srpske historiografije, stoga će drugi dio zacijelo više zanimati povjesničare zainteresirane za temu historijske semiotike i semantike.

Czerwiński ističe da je već površnom analizom hrvatskoga i srpskoga historiografskog korpusa, prvenstveno sastavljenog od „popularno-znanstvenih“ sinteza objavljenih u drugoj

polovici dvadesetog stoljeća, utvrdio iznenađujuće mali broj izdanja povijesnih monografija istih autora, usporedno objavljenih u obje republike. Njegov je zaključak da „nepostojanje jedinstvene jugoslavenske historijske sinteze upućuje na nemogućnost stvaranja zajedničke baze koja bi postala temeljem jedinstvene historije“ pa onda i zajedničkog jezika Hrvata i Srba. Autora u tom kontekstu posebice intrigira činjenica da su standardni jezici tih dvaju naroda utemeljeni na štokavskom narječju te da zapreke međusobnom razumijevanju nisu znatne. Iako postoji jezična sličnost i određena regionalna i kulturna bliskost, piše Czerwiński, to ipak ne znači da će se govornici tih dvaju jezika slagati u važnim pitanjima svojih nacionalnih historija te se međusobno u potpunosti razumjeti na dubljoj razini.

Uopćeno rečeno, uobičajeni put prema razumijevanju prošlih događaja reflektira se u historijskoj imaginaciji. Riječ je o slikama povijesnih događaja koje se oblikuju „narrativno“, a u različitim se društvima prihvaćaju i grade na različite načine. Jedno od pitanja koje neprestano „more“ povjesničare, prema Kosellecku, tiče se problema jezika i pisma kojim povjesničari formuliraju i traže odgovore na svoja pitanja (R. Koselleck, *The Practice of Conceptual History*, 2002, str. 38). Koji su to načini na koje povjesničar gradi svoju povijest prije nego što je ponudi čitatelju u obliku napisane ili izgovorene riječi? Ovo se pitanje tiče posredovanja između „onoga što postoji“ i „onoga o čemu se piše“, odnosno između događaja i pisanja o tom događaju, jednom riječju, tiče se „narrativnosti“. U spomenutom procesu posredovanja posrednik ili „medij“ jest jezik. Cilj literarnoga kriticizma jest penetracija kroz taj medij, uz pomoć filološke analize, prijevoda te gramatičkih i sintaktičkih objašnjenja, kako bi se na semantičkoj razini detektiralo skriveno „značenje“. Premda neke riječi imaju iste oblike, njihova je semantička vrijednost, kao i kulturno determinirano značenje, različito. Svoje je teze Maciej Czerwiński oprimirio pojmovima širokoga značenja, kao što su *Jugoslavija, domovinski rat, građanski rat...* Autor, primjerice, izdvaja riječ *ujedinjenje* koja je u hrvatskoj i srpskoj historiografiji imala više različitih značenja u pojedinim povijesnim trenucima (str. 159). Czerwiński potom izdvaja riječi, izraze i sintagme, svojstvene diskursima obiju nacionalnih historiografija, a tiču se pitanja nacionalnog jedinstva. U hrvatskome historiografskom diskursu pronalazi sljedeće izraze: *hrvatske zemlje, hrvatsko ime, kolijevka srednjovjekovne hrvatske države, dvojstvo hrvatskoga Sjevera i Juga...* U srpskim sintezama nalazi: *jedinstvo srpskog življa, čuvar srpskog narodnog jedinstva, srpsko pleme...*

U ovom osvrtu poželjno je dodati da se historičari već desetljećima bave istraživanjem pojmova i simbola u okviru kulturalne povijesti. Europska je historiografija u drugoj polovici osamdesetih godina dvadesetoga stoljeća, u okviru *Begriffs-geschichte*, pristupila analizi povijesnoga diskursa i povijesne semantike. Povjesničari su se u tom kontekstu bavili pitanjem komunikacije na temelju spleta znakova, odnosno simbola te normi i iskustava što skupinama ljudi (kao što su staleži, klase ili nacionalne zajednice) tumače stvarnost. Doduše, Czerwińskog ne zanima toliko istraživanje povijesnoga razvoja određenih pojmova, koliko njihova komparativna analiza u dvama različitim diskursima a u istome povijesnom trenutku. Njegova se analiza ograničava na istraživanje određenih pojmova u diskursu dviju nacionalnih historiografija. U političkom i ideološkom kontekstu obje nacionalne historiografije koriste se određenim semantičkim jezičnim konceptima. Bez obzira na to na koji način dolazi do semantičke razlike u razumijevanju određenih pojmova (primjerice općom suglasnošću, nametanjem nekih koncepata, ili pak na temelju svojevrsnoga društvenoga ugovora te osjećaja nužnosti), ti su koncepti neophodni kako bi se skupina (u ovom slučaju nacija) unutar sebe mogla prepoznavati i definirati (R. Koselleck, *The Practice of Conceptual History*, 2002, str. 155, 156; R. Koselleck, *Future Past*, 2004, str. 75; H. White, *Tropics of History*, 1978, str. 51–52, 232).

Autor je uspio dokazati teze koje je najavio u uvodnome dijelu, zaključio je da se diskurs u analiziranim monografijama razlikuje te da se dvije analizirane historiografije samo na prvi pogled bave „istom“ poviješću. Naime, osim diskursa dviju nacionalnih historiografija, razlikuje se i shvaćanje nekih temeljnih pojmova i povijesnih događaja, a time i dviju historija. Ipak, autor ne pokušava doći do zaključaka koji se tiču historijsko-antropološke dimenzije povijesnih događaja, već se zadržava na pitanjima lingvističkoga koncepta određenih pojmova. Czerwiński ne promatra hrvatsku i srpsku historiografiju u potrazi za povijesnom istinom, niti popisuje razlikovne jezične značajke i specifične leksičke razlike s ciljem potvrđivanja distinktivnosti dvaju jezika. On razlike traži, i nalazi ih, u dubljim jezičnim, kulturno utemeljenim distinkcijama.

Branimir Bygles

Carlo Ginzburg, *Threads and Traces: True, False, Fictive*, University of California Press, 2012, 328 str.

Ljudi vole priče. Ima nešto u pričama, u uzbudljivosti naracije i iščekivanju trenutka kada se početak, sredina i kraj spoje u razumljivu cjelinu iz čega proizlazi osobita moć prenošenja znanja i iskustva. Još je 1979. godine engleski povjesničar Lawrence Stone napisao: „Povjesničari su oduvijek pričali priče.“ (“The Revival of Narrative: Reflections on a New Old History”, u: *Past and Present*, br. 85, 1979). Zbog te spoznaje, uz onu da povjesničari pišu, otvorila su se pitanja o fiktivnosti odnosno historičnosti reprezentacija prošlosti, a s time i mogućnost razlučivanja istina od laži i fikcija. Teorija historije ima za cilj objasniti što je to što povjesničari ustvari rade. Pritom je traženje univerzalne teorijske istine poststrukturalističkim obratom došlo do ponora iz kojeg se ni on sam ne može izvući. Iako je poststrukturalistička paradigma pozitivno utjecala na neke aspekte historijskog istraživanja (posebno autorefleksivnost), njezine relativističke i skeptičke pretpostavke, koje u konačnici pobijaju same sebe, dovele su diskusiju o mogućnosti spoznaje prošlosti do granice koja se konačno morala zaustaviti na etičkim aspektima. Ta je problematika, pored ostalog, sadržana i u radu važnog talijanskog povjesničara Carla Ginzburga kojeg najčešće vezujemo uz pojam mikrohistorije. No uzmemo li u ruke primjerice jedinu njegovu knjigu prevedenu na hrvatski – *Sir i crvi: kozmos jednog mlinara iz 16. stoljeća* (Zagreb 1989) – uvjerit ćemo se da je kod Ginzburga ipak riječ o mnogo više toga.

Mikrohistoriju možemo definirati kao iscrpno istraživanje jednog manjeg fenomena prošlosti. Ograničavajući se samo na jednu osobu, jedan događaj, predmet ili ideju, rezultati obično otkrivaju mikro svijet sa svim kompleksnostima ljudskog postojanja u kontekstu sveobuhvatnih prirodnih i društvenih fenomena, a ujedno omogućavaju spoznavanje dubljih slojeva struktura prošlosti, inače sakrivenih generalizacijama. Ginzburg je to obuhvatio u jednom svojem članku citirajući Prousta: “Ljudi glupavo zamišljaju da im široke generalizacije socijalnih fenomena pružaju izvrsnu priliku da prodru dublje u ljudsku dušu; oni bi, naprotiv, trebali shvatiti da samo pretraživanjem dubine pojedinačne osobnosti možda imaju šansu razumjeti te fenomene.” („Latitude, Slaves, and the Bible: An Experiment in Microhistory“, u: *Critical Inquiry*, br. 3, 2005).

Mikrohistoričar se bavi posebnim u kontekstu tipičnoga i time razdire „crno-bijeli“ veo generalizacija. No proces je i recipročan. Naime, koristeći se onime što se smatra *tipičnim* (predodžbama koje čine svjetonazor na psihološkoj, te ekonomsko-tehnološkim uvjetima na materijalnoj razini nekog trenutka u vremenu), posebnost jednog fenomena može se bolje razumjeti. S

obzirom da niti jedan fenomen ne postoji izvan konteksta, niti je imun na njega, fokus ne ostaje samo na pojedinačnome, već se izoštava između generalnog i specifičnog.

Nadalje, mikrohistorijska istraživanja odlikuje mikroskopski iscrpna kritika izvora, multi-perspektivnost, rekonstrukcije višestrukih varijacija povijesne istine, upozoravanje na različite narativne mogućnosti, te iznimna autorefleksivnost. Posljednju vrlinu treba posebno istaknuti, jer nam autori omogućavaju da kontinuirano pratimo njihove istraživačke procese zaključivanja i dolaženja do rješenja. Time nam ostavljaju priliku da iz iste pozicije kao i oni pokušavamo doći do tražene istine, a istovremeno upoznajemo istraživački put samog povjesničara sa svim svojim nejasnoćama, preprekama i nedoumicama.

No, nakon što su ove formalne etikete iznesene, uvijek je važno imati na pameti da je riječ „mikrohistorija“, kako kaže i sam Ginzburg u spomenutom članku, samo oznaka. A oznake postoje da se lakše sporazumijevamo. Nasuprot tome, epistemološki procesi su puno kompleksniji od definicija i metoda. Mislim da niti jedan povjesničar ne može zadovoljiti formalno definirane okvire koji ga opisuju, ali istovremeno ih svaki prelazi i čini puno više. Na to bih dodao i riječi sinologa Marcela Graneta na koje nas je uputio Ginzburg: „la méthode, c'est le chemin après qu'on l'a parcouru“: metoda postaje put nakon što je već netko njime pošao (*Threads and Traces*, str. 215).

Ginzburg je u jednom od eseja opisao svoj put koji zapravo nije: „ja znam što radim, idemo!“, već je svaki korak iznova nepredvidljiv i izazovan, uvjetovan unutarnjim i vanjskim osobnim životnim kontekstom. Nema prethodno formuliranog recepta po kojem se prošlost može istraživati. Tako čitajući „mikrohistorije“ ne moramo uvijek uočavati ili čak razmišljati o postojećim metodama, već je moguće uvidjeti nešto mnogo zanimljivije i uzbudljivije. Naime, umjesto uobičajenih nizanja faktografskih činjenica, historije više izgledaju kao detektivske priče, a do rješenja se dolazi na kreativne načine koji nadilaze uske okvire disciplinarnosti.

Nova Ginzburgova knjiga *Threads and Traces: True, False, Fictive* (prevedena s talijanskog) ustvari je zbirka eseja i članaka koje sve veže – kako upućuje naslov – odnos između „niti – niti naracije, koja nam pomaže da se orijentiramo u labirintu realnosti – i *tragova*“ (str. 1). Uvodni odlomak knjige dovoljno je interesantan sam po sebi za ovu problematiku: „Grci nam kažu da je Tezej dobio nit kao poklon od Arijadne. S tom niti se snašao u labirintu, pronašao Minotaura i ubio ga. Mit ne kaže ništa o tragovima koje je Tezej ostavio dok je hodao kroz labirint.“ (Ibid.) Knjiga stoga ima dva glavna motiva: *nit*, naraciju kojom objašnjavamo realnosti i *tragove* koji nam služe kao dokazi i impliciraju na stvarno postojanje prošlih događaja.

U suštini se promatra odnos između tragova prošlosti i povjesničareve interpretacije, preko, kako ih je Ginzburg definirao, „slučajeva“, koji nam mogu dočarati na koje sve načine možemo spoznavati prošlost te gdje nas sve njezini tragovi mogu odvesti. Sadržaj knjige sam po sebi je dovoljan poticaj da razmislimo o temama koje obrađujemo u vlastitoj historiografiji i da uvidimo na koje još sve kreativne načine možemo istraživati povijest, pripovijedati priče, i produbiti sliku prošlosti. Svaki Ginzburgov članak u knjizi je poziv na razmišljanje, kako je dobro uočio Perry Anderson u opsežnoj recenziji knjige („The Force of the Anomaly“, u: *London Review of Books*, br. 8, 26. travnja 2012, str. 3-13). Svi su proučavani „slučajevi“ ujedno istrage i eksperimenti, kroz koje otkrivamo kompleksnost realnosti i poziciju našeg poziva kao povjesničara naspram prošlosti.

Priča kao što je mit nema tragove, ona je po definiciji fikcija, dok historija uglavnom temelji svoj kredibilitet istinitosti na dokazima. No dio historije ipak je neizbježno fikcija. Osim što rekreacija prošlosti nikada ne može biti totalna, kao što rekreacija bilo kojeg trenutka u životu

nije moguća, dio rekonstrukcije prošlosti stvara se u glavi povjesničara te njegova subjektivna perspektiva i imaginacija svakako utječu na oblikovanje ukupne pripovijesti. Zbog toga su mnogi autori ponukani idejom relativizma u duhu skepticizma išli još i dalje te ocijenili svu historiju fikcijom. Ginzburg to problematizira kroz poglavlja ukazujući na isprepletenost i neodvojivost istine, laži i fikcije, što ne mora uvijek biti negativno, već potpuno suprotno. Primjerima pokazuje koliko su i laži i fikcije ponekad korisne povjesničaru, jer otkrivaju istine na mjestima na kojima ih ne bismo očekivali. Kako sam navodi: „Protiv tendencija postmodernog skepticizma da obriše granice između fiktivnih i historičnih naracija, u ime konstruktivnih elemenata koji oni dijele, predlažem pogled na njihov odnos kao na nadmetanje za reprezentaciju stvarnosti. Ali umjesto rovovskog ratovanja, pretpostavljam sukob baziran na izazovima i recipročnim, hibridnim posudbama.“ (*Threads and Traces*, str. 2). Tako iz fikcija mogu proizaći istine, iz laži fikcije ili iz fikcija laži. Tragovi u dugom trajanju se ipak ne mogu u potpunosti isprati.

Ginzburgovi obrađivani „slučajevi“ su zabilježeni trenuci iz prošlosti, koji se u svakom poglavlju razlikuju sadržajem i putem istrage. Opseg im seže od jednog događaja kao što je sukob kršćana i židova na Minorci (417-418. godine), pa do samo jednog razgovora između dvoje ljudi, kao u slučaju Jeana Chapelaina i njegovog sugovornika Gillesa Ménagea u 17. stoljeću. Takvi trenuci otkrivaju o prošlim problemima, ali i ukazuju na sadašnje, pri čemu se uviđa kontinuitet problematika. Tako drugi spomenuti primjer dobro ilustrira koliko je problematika i isprepletenost između istine i fikcije bila prisutna i prije, samo u drugom kontekstu. Oni su eksperimenti kroz koje možemo promišljati o valjanosti današnjih pretpostavljenih koncepata.

Koristeći znanja ne samo iz historijske znanosti, već i iz antropologije, lingvistike, psihologije i književnosti, Ginzburg je u mogućnosti razmatrati prošla iskustva mnogo dublje. To potvrđuje da bi multi-, inter- i transdisciplinarnosti trebale biti nužnosti. Ginzburg otvara pitanja uviđajući rupe ili pogreške u interpretacijama nekih izvora, književnih djela i osoba ili jednostavno pokušava ponuditi drugačije. Također prati kakve posljedice mogu imati različite interpretacije nećijih ideja te koliko su one uvjetovane materijalnim, socijalnim i psihološkim kontekstima. Prateći povijest neke ideje možemo vidjeti na koje se sve načine ona upotrebljava ili zloupotrebljava.

Njegove nove interpretacije i nova čitanja ne znače da su stara bila isključivo „kriva“ zbog nemara, pogrešaka ili loših namjera (iako je pokazao i takve primjere), nego nerijetko i zbog drugačijeg pogleda na problematiku te zbog potrage za drugim informacijama u istim izvorima. Ono što možemo iz toga naučiti jest da svatko čita nešto drugo u izvorima te da se time u njima često mogu čuti *neočekivani glasovi*: tragovi koje su ljudi u prošlosti ostavili nesvjesno. Ili da preformuliram, naš sluh, koji je drugačiji od nekoga prije nas, čut će nešto što je prethodno bilo nezamijećeno ili jednostavno nije postojala perspektiva da se to zamijetiti. Nitko stoga ne može pretpostaviti kako će se naša ostavština koristiti jednoga dana. Možda će se isticati upravo oni aspekti koji se u danom trenutku ne čine važnima, ili su čak protivni onome što je bila prvotna uloga pojedine ekspresije.

Povjesničar u tom smislu ponekad može znati bolje (ili nešto drugo) o prošlosti nego suvremenici tog doba. Ono zbog čega će netko vidjeti nešto novo ili nešto drugačije u izvoru odnosi se na iskustvo i perspektivu čitatelja, odnosno povjesničara. I sam Ginzburg navodi da mu bez interesa za progone vještica ne bi zapeo za oko slučaj Domenica Scandelle koji je pretvorio u knjigu *Sir i crvi: kozmos jednog mlinara iz 16. stoljeća*. Nekome drugome bi to možda promaklo. Jedino kroz ono što u ovom trenutku jesmo možemo spoznavati nešto novo: „Znati, kao što je pisao Platon, je uvijek čin *prepoznavanja*. Samo ono što već znamo, ono što je već dio naših bezbrojnih

iskustava, je to što nam dozvoljava shvatiti što je novo, odvajajući ga iz mase različitih i slučajnih dijelova informacija koje neprestano pljušte po nama.” (*Threads and Traces*, str. 222-223). Kako djelujemo može ukazati na to od kuda dolazimo.

Ginzburg nije zagovornik potpune relativizacije i nemogućnosti spoznaje prošlosti. Smatra da postoje tragovi prošlosti, da postojimo mi sa svojim subjektivnim iskustvima i imaginacijama koji pripovijedamo priče temeljene na tim tragovima, ali također da istina nije startna pozicija, već cilj. „Povjesničari, kako nam kaže Aristotel, govore o onome što je bilo (o istini, stvarnom svijetu); a pjesnici, o onome što je moglo biti (o mogućem). Ali, naravno, istina je određena, a ne polazište. Povjesničarski zanat (i, na drugačiji način, pjesnikov) uključuje nešto što je dio svačijeg života: otpetljavanje niti istine, laži i fikcije koje su suština našeg postojanja na svijetu.” (*Threads and Traces*, str. 6). Povjesničar nudi rješenja. Kriva je pretpostavka da povjesničar nudi istinu. Bolja je slika povjesničara kao detektiva, koji će pratiti tragove i naposljetku doći do „krivca” kojem ćemo mi sami (kao istraživačka zajednica i šire) suditi kroz razgovore, komparacije, analize, izazove, propitivanja i promišljanja (što čini znanstveni objektivizam). Mislim da nam je baš zbog toga što je historija u jednom smislu diskurs, kako ju je definirao Keith Jenkins (*Promišljanje historije*, Zagreb 2008), ona toliko zanimljiva te nam i danas nudi toliko mnogo.

Peter Burke u svojoj knjizi *Cultural Hybridity* (2009) kaže da hibridnost nije samo stanje, već i proces. Ako na neki način moramo gledati na istraživanje prošlosti, možda je bolje da ga vidimo kao proces, a ne uvijek kao krajnje interpretacije. Miješanje različitih viđenja o nekom problemu je razlog zašto postoji evolucija u znanosti i razumijevanju. Kao što je miješanje kultura neprekidan proces, tako je i s našim međusobnim „prevodjenjem“ (translacijom) i interpretiranjem jedni drugih, bilo tu i sada, bilo s tragovima nekoga iz prošlosti. Iako je gotovo nemoguće nekoga u potpunosti spoznati, čak niti sebe sama, mislim da je krivo naglašavati nemogućnost spoznaje prošlosti. Naglasak bi trebao biti na *potpuno*. To što je s tim u vezi postmodernistička debata navela sudionike da postave koncept morala kao granicu koja se neće prelaziti ipak ne govori o kraju postmodernizma već ukazuje na dosege apstraktnog i simboličkog.

Važnosti postmodernističkog obrata su već hibridizirane u druge paradigme, ali očito je da postmodernistička tendencija isključivanja dotadašnjih paradigmi ne može uspjeti, jer ju nitko neće prihvatiti. Povijest nikada neće nestati, jer kao neodvojivi dio stvarnosti ima nužne praktične i egzistencijalne uporabe koje nadilaze apstraktne zaključke, samo je pitanje što će sve postajati. Ginzburg upravo zbog tog pitanja ne skriva svoju zabrinutost o tome kako ljudi uče i percipiraju prošlost. Na primjer, trendovi izjednačavanja valjanosti teza Robert Faurissona (koje negiraju holokaust) s ostalim mišljenjima, bez obzira na tragove, dokaze i iskaze, nam zorno ukazuju na taj veliki problem.

Ljudi vole priče. Žele spoznati sebe i druge, pa čak iako to ne mogu u potpunosti. Iz tih priča se uči. Možda ne uvijek o istini, ali o ljudima. Ljudima iz prošlosti i povjesničarima koji pišu o tim ljudima. To je na kraju krajeva i sam cilj: interakcija, bilo tu i sada, bilo s nasljeđem ljudi koji su se pokušavali na različite načine izraziti. Kod Ginzburga se može pročitati između redaka, a možda je to i samo dašak nadahnuća jednog subjektivnog dojma, da je put spoznaje skoro pa i važniji od samih rezultata. Ono što pritom možemo je nastojati biti više poput porotnika br. 8 iz filma: *12 gnjevnih ljudi* i pokušati što bolje raspetljati niti stvarnosti.

Stjepko Barac

Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, Penguin Books, London 2013, 697 str.

Početak kolovoza 2014. godine svijet će obilježiti 100. godišnjicu početka Prvoga svjetskog rata. Obljetnica je to koja predstavlja veliki izazov za mnoge stručnjake humanističkih znanosti, a ponajviše za povjesničare kojima će to u velikoj mjeri biti primarna tema. Iako sama obljetnica još uvijek nije započela, već je zaokupila znatan interes brojnih povjesničara. Štoviše, izašao je nemali broj knjiga koje tematiziraju Veliki rat, međutim u ovom trenutku još uvijek s naglaskom na teme što prethode samom ratu, držeći se time kronološkog slijeda obljetnice. U svjetskim okvirima to su primjerice *1913: In Search of the World Before the Great War* (2013) autora Charlesa Emmersona ili pak *The War That Ended Peace: The Road to 1914* (2013) autorice Margaret MacMillan koja je prijevodom *Mirotvoraca* (Zagreb 2008) već poznata hrvatskoj javnosti. Na domaćoj sceni to je knjiga Igora Despota *Balkanski ratovi 1912.-1913. i njihov odjek u Hrvatskoj* (Zagreb 2013), čime se i hrvatska historiografija, iako manjim obujmom, priključila svjetskim trendovima. Za očekivati je da će tijekom sljedećih godina biti ponuđeni vrlo zanimljivi naslovi o Prvom svjetskom ratu slijedeći upravo kronološki ritam obljetnice, stoga možemo primjerice 2016. očekivati naslove koji će tematizirati bitku na Sommi, a 2018. godine naslove koji će tematizirati kraj rata, njegove posljedice, kao i Parišku mirovnu konferenciju.

Među već objavljenim djelima o prijeratnom razdoblju trenutno je ipak, nesumnjivo, najzanimljivija knjiga povjesničara Christophera Clarka *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914* koja je i tema ovog prikaza. Christopher Clark, rodom iz Australije, profesor je moderne europske povijesti na Sveučilištu u Cambridgeu. Autor je knjiga o kršćansko-židovskim odnosima u Pruskoj *The Politics of Conversion. Missionary Protestantism and the Jews in Prussia, 1728-1941* (1995), posljednjem njemačkom caru Kaiser Wilhem II (2000) i povijesti Pruske *Iron Kingdom. The Rise and Downfall of Prussia, 1600-1947* (2006). Njegova zadnja knjiga *The Sleepwalkers* prvi je puta objavljena 2012. u izdanju Allen Lanea te je odmah privukla veliku pozornost. Ian Kershaw ju opisuje kao odličnu knjigu što će ju malo koja knjiga koja se bavi uzrocima Velikog rata nadmašiti, dok Niall Ferguson za nju kaže da je jedan od načitkijih prikaza uzroka koji su prethodili ratnoj 1914. godini. Knjiga je predmetom brojnih recenzija i diskusija, a Clark sudjeluje na mnogim znanstvenim skupovima o Prvom svjetskom ratu (tako i na simpoziju „Commemorating 1914: Exploring the War’s Legacy“, 5-6. svibnja 2014. u Zagrebu). U Hrvatskoj su *Sleepwalkersi* prošli ipak prilično nezapaženo i još uvijek bez recenzija, što se ne može reći i za naše susjede. U Srbiji je naime ova knjiga naišla na snažan odjek, što ne iznenađuje s obzirom da je autor velik broj stranica posvetio upravo interpretaciji događanja u Srbiji neposredno prije izbijanja rata. Štoviše, u nekim je krugovima u Srbiji knjiga dočekana na nož zbog sumnje da implicira kako je Srbija odgovorna za početak rata, što je i sam autor kasnije odlučno odbacio. U Bosni i Hercegovini Clarkovo je djelo, kao i u Srbiji, izazvalo određeni interes vjerojatno isto tako zahvaljujući pozamašnom broju stranica posvećenih Bosni i Hercegovini i značenju koje je ona imala na političkoj mapi predratne Europe.

Sama knjiga tematizira uzroke Prvog svjetskog rata od kraja 19. stoljeća sve do prvih pučnjeva u ljeto 1914. godine. Prvi svjetski rat kompleksan je događaj, a njegovi uzroci još kompleksniji, naglašava Clark. Brojnost upletenih sudionika kao i broj različitih jezika vezanih uz temu čine ovo razdoblje vrlo izazovnim za istraživanje. Clark napominje da je samo Njemačka nakon rata izdala službene dokumente u opsegu od 57 svezaka, te da je još prije dvadeset godina postojalo 25.000 knjiga i članaka na tu temu. Brojni neposredni sudionici objavili su poslije rata

svoje memoare u kojima su ponudili vlastite, često oprečne, interpretacije događaja koji su prethodili početku sukoba 1914. godine. Clark u svom djelu uspijeva identificirati i opisati sve važnije sudionike događanja prije ljeta 1914. godine, pokrivajući na iscrpan i suvisao način gotovo cijeli europski prostor, ne ispuštajući pritom iz vida kolonijalne razmirice izvan Europe koje su imale određenu težinu na odnose između europskih država. Opisuje isto tako i državne politike glavnih aktera, ali ne zanemarujući ni utjecaj pojedinaca na te politike. Knjiga je organizirana oko tri velike cjeline („Roads to Sarajevo“; „One Continent Divided“; „Crisis“) podijeljene na dvanaest poglavlja i niza potpoglavlja, čineći djelo iscrpnim prikazom događanja koja su dovela prvo Europu, a zatim i svijet u prvi pravi globalni sukob.

Što se tiče samih autorovih namjera pri pisanju knjige, Clark napominje da njegov cilj nije bio istražiti zašto se rat dogodio, već kako je do njega došlo. Pitanje zašto naime implicira krivnju, dok on ne želi identificirati krivca nego baciti svjetlo na svaki korak koji je doveo do rata i razjasniti ga, s ciljem potpunijeg razumijevanja i same spoznaje rata, a ne zbog mogućeg kasnijeg upiranja prsta u krivca ili krivce. Cilj je dakle prikazati kako je do rata došlo, ali niti u jednom trenutku ta putanja nije prikazana kao determinirana linija već se snažno implicira da je do rata došlo slijedom događaja što su se mogli odigrati i na drugi način. Clark odbija tezu da su europske velesile bile „kao napete puške“ te da su samo čekale iskrpu koja će zapaliti kontinent. Nagovještaj takvog razmišljanja krije se i u samom naslovu, koji želi poručiti da su europske velesile kao u nekom polusnu, nesvjesne svojih poteza i njihovih posljedica, ušetale napola drijemajući, odnosno mjesečareći u najveću katastrofu koju je svijet do tada vidio.

Za razumijevanje prijeratnih savezništva i podjela oslanjanje samo na političke okvire nije dovoljno. Na nekoliko mjesta u knjizi Clark proširuje interpretaciju i na ekonomiju kao osnovu za bolje razumijevanje događaja koji su prethodili 1914. godini. Primjerice, veće vezivanje Srbije uz sile Antante, posebice uz Francusku, uvjetovano je, naravno, smjenom Obrenovića i dolaskom Karađorđevića na vlast te aneksijskom krizom, ali u obzir treba uzeti i preslagivanja na ekonomskom polju. Naime, Srbija u potrazi za većom ekonomskom neovisnošću 1905/1906. naručuje oružje od francuskih umjesto od austrougarskih proizvođača što navodi Beč da zatvori svoje granice za izvoz srpske svinjetine. Srbija se u tom trenutku okreće drugim tržištima za svoje proizvode, nalazeći pritom i nove kreditore – Francuze, čiji su krediti bili uvjetovani određenim utjecajem u zemlji. Francuska je na kraju posjedovala tri četvrtine srpskog duga, čineći tako 1906. godinu važnom prekretnicom za srpsku političku orijentaciju prema silama Antante.

Bugarska situacija nosi slična obilježja kao srpska, ali s političkim preslagivanjem u suprotnom pravcu. Naime, nakon Balkanskih ratova sve zemlje sudionice tražile su financijsku pomoć od velikih sila, u čemu je prednjačila Bugarska. Rusija, koja je do tada bila zaštitnica Bugarke, odbila je ponuditi financijsku pomoć uvjetujući je odlaskom bugarske vlade koju je smatrala neprijateljskom prema njoj. Francuska, čvrsto vezana uz Srbiju, također je odbila ponuditi svoje zajmove. Na scenu tada stupa Njemačka nudeći svoju pomoć, što Bugarska prihvaća. Nakon toga Rusija i Francuska pokušavaju ponuditi svoje zajmove, međutim bezuspješno. Time je Bugarska, kako navodi Clark, uvučena u njemačku sferu utjecaja, a posljedično tome i na stranu Centralnih sila.

Kao što je već spomenuto, izvjestan dio knjige posvećen je događanjima u Srbiji od kraja 19. stoljeća, preko smjene dinastija, kroz aneksijsku krizu i sve do početka rata. Srbija je prikazana kao mala i ekonomski nerazvijena zemlja u kojoj je vojska vodila glavnu riječ, sa snažnim nacionalizmom u pozadini koji je bio najjače političko oružje i kulturna sila u zemlji. Nacionalizam je pogodovao rastu iredentizma koji je opet gurao Srbiju u agresivnu vanjsku politiku. Smjenu

Obrenovića i dolazak Karađorđevića kao i aneksijsku krizu Clark opisuje kao odlučujuće faktore u srpskoj preorijentaciji od Austro-Ugarske prema Rusiji. Balkanski ratovi su rezultirali velikim povećanjem srpskog teritorija, ali su i stvorili presedan u odnosima s Austro-Ugarskom koji će se pokazati presudnim pri izbijanju krize u ljeto 1914. godine. Naime, 1912. izbija kriza oko albanskog pitanja. Nakon Prvog balkanskog rata srpske trupe ulaze u prostor Albanije i zahtijevaju njezino pripojenje, čemu se Beč protivi te je spreman upotrijebiti i silu. Strah od izlaska Srbije na Mediteran bio je uvjetovan strahom od dolaska druge strane sile koja bi djelovala preko Srbije, u prvom redu Rusije. Prepiranja oko srpskog povlačenja nastavila su se i sljedeću godinu, kada Austro-Ugarska upućuje Srbiji ultimatum, nakon čega se Srbija povlači. Taj je događaj, kako Clark navodi, stvorio dva presedana u srpsko-austrijskim odnosima: obična diplomacija ne donosi rezultate, dok, s druge strane, čvrsti stav i ultimatum to čine.

U razmatranju Sarajevskog atentata i rezultirajuće krize Clark iznosi nekoliko teza. Napominje da je Beograd bio krucijalan faktor koji je radikalizirao atentatore te da su srpske vlasti bile povezane s njima, kao i da su svakako morale znati za njihove planove. Također, pobija argumente nekih povjesničara koji su inzistirali da su austrougarske vlasti same odgovorne za atentat na Ferdinanda i njegovu ženu zbog toga što su loše tretirale bosanske Srbe. Clark napominje da situacija kod bosanskih Srba i nije bila tako nepovoljna kada se uzmu u obzir seljački standardi ranog 20. stoljeća. Ističe da im je vjerojatno bilo bolje nego seljacima u Dalmaciji ili južnoj Italiji. Austrougarska politika prema Bosni nije bila politika kolonijalne dominacije s ciljem iscrpljivanja zemlje i stanovništva, nego je, kako nasuprot tome tvrdi autor, politika prema Bosni bila progresivna, s ciljem pokazivanja humanosti i efikasnosti austrijske vlasti. U pogledu ultimatum koji je upućen Srbiji Clark napominje da su ga srpske vlasti, u početku nesigurne kako će Rusija reagirati, bile spremne prihvatiti. Srbija nije zaboravila kako ju Rusija nije podržala u aneksijskoj krizi kao niti u krizi oko albanskog pitanja. Međutim, nakon ohrabrujućih glasova iz Sankt Peterburga, koji su bili podržani glasovima iz Pariza, Srbija se odlučila usprotiviti austrijskim zahtjevima.

Nasuprot državama i interpretacijama njihove politike Clark posvećuje veliku pažnju istaknutim pojedincima koji su određivali tu politiku. Time želi istaknuti njihov značaj i utjecaj u međunarodnoj areni naglašavajući kako su stvari mogle poći drugom linijom da su umjesto tih osoba njihovo mjesto zauzimale neke druge, malo manje ratobornije ličnosti. Naglašava da proklamirani nacionalni interesi često nisu bili ono za što su se izdavali, već su to bili partikularni interesi pojedinaca, te da je, barem u francuskom slučaju, interna borba za utjecaj u ministarstvu vanjskih poslova mogla imati direktne posljedice na orijentaciju državne politike. Nikola Harvigg, ruski veleposlanik u Beogradu od 1909. godine, označen je vatrenim panslavistom koji je raspirivao rusofilске i austrofobne sentimente među srpskim vodstvom. Snažno je pridonio sve jačem vezivanju Srbije s Rusijom te je njegov utjecaj među srpskom političkom elitom ponekad bio utjecajniji od nekih ministara. Maurice Herbert, šef komunikacija u francuskom ministarstvu vanjskih poslova od 1907. do 1911. godine, opisan je kao jedna od većih prepreka detantu s Berlinom, dok su sokolovi iz ministarstva vanjskih poslova 1911. bili glavni faktor u generiranju marokanske krize, vukući glavne poteze iza kulise, dok je sama vlada ostala u inferiornijem položaju spram njih. U Berlinu su pak stalni službenici ministarstva vanjskih poslova imali veći utjecaj od samog ministra, dok je u Britaniji sir Edward Grey vodio glavnu riječ. Pojedinci su imali znatan utjecaj na politike svojih država, a „zanimljiva značajka Srpanjske krize 1914. je da su“, kao što autor navodi, „mnogi ključni akteri znali jedni druge jako dugo“, te da „ispod povr-

šine mnogih ključnih transakcija su se skrivale osobne antipatije i dobro zapamćene povrede.“ (str. 90).

U većini literature militarizacija se označava kao jedan od glavnih, ako ne i glavni uzrok za početak rata, s naglaskom na njemačku militarizaciju. Clark međutim tvrdi suprotno. U knjizi navodi da je u početku Rusija diktirala tempo naoružanja, dok je njemačko naoružanje bilo samo odgovor. U istom tonu, njemačko pomorsko naoružanje ne vidi kao faktor koji je Europu gurnuo bliže ratu. Ističe da njemački program nije bio niti „nečuvan, niti neopravdan potez“ (str. 148). Smatra da ono nije gurnulo Britaniju prema bližim odnosima s Rusijom i Francuskom, već da se razlozi za to kriju na imperijalnoj periferiji. Nadalje, smatra da su britanski političari bili manje opsjednuti njemačkim pomorskim naoružanjem nego što se to danas smatra. Clark na naoružanje gleda kao na proces onoga vremena u kojemu su sve države sudjelovale, te je bilo reakcija, odnosno naoružavanje jedne sile moralo je utjecati na naoružavanje druge sile čineći tako potragu za krivcem uzaludnom.

Europa je Prvi svjetski rat dočekala podijeljena u blokove, no oni niti izbliza nisu bili tako čvrsti kako se na prvi pogled može činiti, naglašava Clark. U razdoblju od 1894. do 1905. Rusija, a ne Njemačka bila je najveća prijateljica britanskim interesima. Francuska je također predstavljala suparnika, posebice u Africi. U tim okolnostima sporazum između Francuske i Velike Britanije iz 1904. – Entente Cordiale – nije bio antinjemački sporazum, već u prvom redu sporazum kojim su se nastojali izgladiti nesporazumi i tenzije s Francuskom. Nadalje, ističe Clark, sporazum Britanije i Rusije iz 1907. imao je istu funkciju – izgladiti nesporazume oko Perzije, Afganistana i Tibeta. Sporazum je dakle više išao u pravcu obuzdavanja Rusije, a ne Njemačke. Za Rusiju je taj sporazum označavao mogućnost preorijentacije na domaće probleme i otklon sa spornih područja. Jedino bi se za Francusku moglo tvrditi da je svoje sporazume s Britanijom i Rusijom gledala u okviru antinjemačke politike. Primamljivo je, naglašava Clark, gledati događaje iz 1904-1907. i stvaranje Antante kao uvod u rat, ali to se uvodom čini samo u našim očima, tj. u retrospektivi. „Godine 1907. još je daleko od toga da je bilo jasno, naglašava on, da će novi savezi povesti Europu u rat.“ (str. 166). Ističe se da su u predvečerje rata poteškoće između Rusije i Britanije opet isplivale na površinu, dajući glasove onima u britanskom ministarstvu vanjskih poslova koji su i dalje smatrali da je ruska prijateljica veća od njemačke. U Parizu je postojala bojazan da ne dođe do nekakvog dogovora između Rusije i Njemačke, a sumnje su postojale i na relaciji između Njemačke i Britanije, sa strahom da te dvije sile ne izgube svoje razmirice mimo Francuske. Na drugoj su strani isto tako tinjali određeni strahovi i nesigurnosti. Uz tradicionalno sumnjivu Italiju, Austro-Ugarska se bojala da će Njemačka riješiti svoje nesuglasice sa silama Antante i ostaviti ju samu da se snalazi na Balkanu.

Polarizacija Europe i stvaranje dvaju suprotstavljenih blokova bili su krucijalni za početak rata 1914. godine, u smislu da bi bez te podjele, kako autor ističe, bilo nemoguće uvući cijelu Europu u rat koji je počeo kao kriza u austro-srpskim odnosima. No podjela na dva bloka nije uzrokovala rat, iako bez te podjele do rata ne bi došlo, zaključuje Clark.

Nakon atentata situacija se u Europi zakuhalo, ali niti približno toliko da bi bilo jasno da će doći do rata. Njemačka je davala potporu Austriji u njenim potezima vjerujući da se Rusija neće miješati, te da će sukob biti lokaliziran. Francuska je, a s njom i Rusija, davala snažnu potporu Srbiji ne vjerujući austrijskim optužbama koje su nosile breme Friedjungova procesa. Ruski stav bio je izrazito čvrst i odlučan, s francuskom potporom u pozadini, ne popuštajući niti milimetra, što je, prema Clarkovim riječima, samo pogoršalo i eskaliralo krizu. Britanija se veći dio Srpanjske krize držala po strani, s pogledom na, za nju, problematičnu Irsku. Nikako se nije htjela

uvući u kontinentalni rat uzrokovan događanjima na Balkanu. Nadalje, Clark uzima događaje u srpnju 1914. godine kao još jedan dokaz protiv njemačkih agresivnih namjera te navodi: „Ništa u načinu na koji su reagirali na događaje u ljeto 1914. ne sugerira da su vidjeli krizu kao dobrodošlu priliku da pokrenu davno postavljeni plan, te da započnu preventivni rat protiv njemačkih susjeda.“ (str. 519-520). Na samom kraju zaključuje da do rata nije došlo zbog nekih dugoročnih saveza i sporazuma koji su utrljali put događanjima u ljeto 1914. godine, već zbog kratkoročnih odluka koje, da su donesene na drugačiji način, sve bi se možda moglo izbjeći.

U hrvatskoj historiografiji Prvi svjetski rat nema niti približan tretman kakav zaslužuje. Često je zanemaren i u sjeni puno većeg, Drugog svjetskog rata. Ilustrativan je primjer činjenica da je i dalje jedno od temeljnih djela o Velikom ratu dostupnih na hrvatskom jeziku knjiga Pierrea Renouvina *Europska kriza i Prvi svjetski rat*, objavljena prvi puta davne 1934. godine (prijevodna izdanja Zagreb 1965. i 2008). Stogodišnjica će ponovno nakon mnogo godina vratiti Prvi svjetski rat u centar interesa. Na tom tragu bilo bi korisno kada bi se još poneko djelo prevelo na hrvatski jezik. To svakako zaslužuje i Clarkova knjiga, a sljedećih godina njoj će se zasigurno pridružiti i druga djela, stoga će hrvatskoj historiografiji preostati zadatak realiziranja primjerenog izbora.

Marko Pustaj

Katalog *Zagorsko lice boga rata/U Europi – Prvi svjetski rat*, Muzeji Hrvatskog zagorja, Gornja Stubica 2014, 160 str.

Katalog *Zagorsko lice boga rata* prati istoimenu izložbu postavljenu u Galeriji dvorca Oršić u Muzeju seljačkih buna u Gornjoj Stubici od 26. travnja do 30. lipnja 2014. godine. Izložba je postavljena u znak obilježavanja 100. obljetnice početka Prvog svjetskog rata, a bavi se utjecajem rata na Hrvatsko zagorje i sudjelovanjem ovog kraja u ratnim zbivanjima i pozadini istih.

Na 160 stranica katalog donosi obilje zanimljivog štiva, a bogato je opremljen i ilustracijama, karikaturama, fotografijama izložaka, onodobnim fotografijama i izvacima iz tadašnjeg tiska. Na taj način i riječju i slikom pruža dobar uvid na utjecaj koji je Prvi svjetski rat imao na područje Hrvatskog zagorja i na njegovo stanovništvo. Izložba i katalog omogućavaju nam sagledati globalni sukob, njegove uzroke i posljedice, ali isto tako oslikavaju i situaciju iz vizure „maloga čovjeka“, donoseći ljudsku dimenziju ratovanja i pojašnjavajući što ono znači za one na frontu i za one kod kuće. Tko su bili vojnici o kojima piše Krleža, jesu li znali kamo idu i za što se bore, koliko su razumijevali situaciju u Europi i samoj Monarhiji, kojim su slojevima pripadali – sve su to pitanja koja dotiče izložba i katalog *Zagorsko lice boga rata*. Iako se samo ratovanje nije odvijalo na konkretnom području Hrvatskog zagorja, u njemu se također vodila teška bitka – sa strahom za unovačene, s glađu i bolestima, neimaštinom, korupcijom, raznim propisima i ostalim popratnim pojavama svakoga rata.

Katalog započinje tekstom autorice idejnog koncepta izložbe Goranke Horjan „U Europi – Prvi svjetski rat“. Autorica pojašnjava kako je za idejnu koncepciju izložbe, osim obilježavanja stoljeća od izbijanja Prvog svjetskog rata, povod bio i ulazak Hrvatske u Europsku Uniju. Govori i o projektu *Kuća europske povijesti* koji se realizira u Bruxellesu, a višestruko je zanimljiv i vrlo zahtjevan jer će povijesni događaji biti viđeni očima međunarodnog tima stručnjaka, a izložba će morati pomiriti mnoge razlike. Autorica također navodi kako izložba *Zagorsko lice boga rata* znači priključivanje inicijativi obilježavanja stogodišnjice izbijanja Prvog svjetskog rata koju je

inicirao *Imperial War Museum* iz Londona. Saznajemo i o projektu *Europeane* kojem je cilj digitaliziranje građe iz osobnih zbirki, vezane uz razdoblje od 1914. do 1918. te se izložba *Zagorsko lice boga rata* priključuje ovom međunarodnom katalogu.

Goranka Horjan ističe da se izložba zasniva na percepciji povijesnih događaja na određenom geografskom prostoru, ali sa snažnim međunarodnim referencama i da nastoji pružiti raznovrstan pogled na događaje, oslanjajući se na dokumentiranje činjenica i praćenje tijeka sukoba od atentata u Sarajevu do raspada Austro-Ugarske Monarhije. Autorica navodi da izložba prati stanje na frontama diljem Europe stavljajući naglasak na mjesta gdje se bore vojnici iz Hrvatskog zagorja. Pozornost je posvećena životu „malog“ čovjeka uvučenog u rat propagandom, tuđim interesima i nadahnutog domoljubljem, ali koji se vrlo brzo osvješčuje suočen s ratnim užasima. Izložba prati život civila, osobito obitelji onih koji su na frontu, bavi se žrtvama i ranjenima koje zbrinjava zagorski kraj, umjetnicima iz ovih krajeva koji su često kao sudionici dokumentirali stanje na bojištima (primjerice Oton Iveković), darovnim ugovorima kojima su vojnici željeli zbrinuti svoje obitelji, župnim spomenicima koje bilježe prilike u zagorskim mjestima, nestašicom i glađu, novim propisima, rekviriranjem i sl. Izložba, pa i katalog, pokazuju kako je rat utjecao na sve društvene slojeve, od onih nižih pa sve do zagorskog plemstva. Autorica završava svoj članak pjesmom Dragutina M. Domjanića „Ciklame, krvave ciklame“.

U katalogu zatim slijedi tekst autora Kierana Burnsa „Pogled na Prvi svjetski rat iz perspektive *Kuće europske povijesti*“, koji govori o ovom velikom muzejskom projektu čija je realizacija u tijeku. U obnovljenoj zgradi u središtu Bruxellesa bit će postavljena izložba o povijesti čitave Europe na čemu je angažiran veliki tim međunarodnih stručnjaka. Izložba će pokazati kako su se vođenje rata i tehnologija ratovanja promijenili s Prvim svjetskim ratom koji je imao razorne posljedice kako na bojištu tako i u društvu, a ostavio je i velik utjecaj na europsko pamćenje i izmijenio samo poimanje Europe. U odnosu na ovaj svjetski sukob, *Kuća europske povijesti* zauzima transnacionalnu perspektivu, a izložba će naglasiti ljudsku dimenziju rata. Budući da u Europi postoje razlike u sjećanju na ovaj sukob, *Kuća europske povijesti* zauzet će „ptičju perspektivu“ koristeći se povijesnim predmetima i multimedijom te će prikazati Prvi svjetski rat u odnosu na uzroke, tijek i dugotrajni učinak, zaključuje Burns.

Sljedeći je tekst Vlaste Horvatić-Gmaz „Hrvatsko zagorje i Prvi svjetski rat u ratnoj prozi i prozi o ratu u kontekstu hrvatske književnosti“ u kojem se ističe kako je Prvi svjetski rat jedno od onih velikih povijesnih zbivanja koja su ostavila značajan trag u književnosti te nadahnula brojna značajna djela. Autorica ističe kako nema namjeru dati konačan i sveobuhvatan prikaz teme, već on služi kao dopuna izložbenom projektu i u njemu će se pozabaviti književnim djelima koja su temom ili samo podrijetlom autora vezana uz Hrvatsko zagorje. Svoj pregled autorica počinje neizostavnim Miroslavom Krležom kojemu prvenstveno možemo pripisati književnu percepciju Prvog svjetskog rata u hrvatskoj književnosti. Bilo da se radi o dramama ili domobranskim novelama, Krležin je opus pod utjecajem rata koji je mobilizirao velik broj civila ruralnog podrijetla. Krležina djela prikazuju sliku neratobornih, nepismenih i rezigniranih zagorskih domobrana, ali usprkos užasima ratne zbilje, ističe autorica, u njima i dalje postoji esencijalna ljudskost i neka vrsta seljačke solidarnosti. Autorica se osvrće i na autobiografsko ratno pismo dvojice pripadnika starog zagorskog plemstva – Jurja Oršića Slavetičkog čija percepcija ratovanja (djelo „Na konju i rovu“ objavljeno je 1917.) odražava stalešku vizuru ratovanja kao plemenite i časne vještine, i Borisa Kiša Šaulovečkog, autora djela „Pričešća. Roman iz skore prošlosti“. Nasuprot tim pripadnicima plemstva stoji Viktor Kralj, seljačkog podrijetla, koji u svojim ratnim sjećanjima opisuje ratna zbivanja, vojničku svakodnevicu i analizira i psihološka stanja suboraca.

Ovaj je autor donekle pacifističkih uvjerenja i zagovornik tradicionalnog ratovanja. S druge strane, Pavle Gregorić ima prema ratnim zbivanjima pozitivniji stav jer smatra da ratna iskušenja i patnja jačaju instinkt samoodržanja i izgrađuju ljudski karakter. Zanimljiva je pojava i jedne ženske autorice, pedagoginje Milke Pogačić, čiji roman „Jura Flipčić“ daje autentičnu sliku vremena i složenih društvenih i ekonomskih procesa na zagorskom selu. Vlasta Horvatić-Gmaz navodi i jedno novo prozno djelo, roman „Ulaner“ Viktora Pucka koji tematizira Prvi svjetski rat i ponovo potiče interes za ovu temu, gotovo napuštenu u hrvatskoj književnosti. Svoj tekst autorica je posvetila uspomeni na svog djeda Filipa, sudionika i žrtvu Prvog svjetskog rata.

Slijedi opširan tekst Filipa Škiljana „Prvi svjetski rat u Europi i Hrvatskom zagorju“ podijeljen na dvije veće cjeline. Prva nosi naslov „Prvi svjetski rat u Europi i svijetu“ (u kojem se donosi opći pregled prilika uoči izbijanja rata, govori se o uzrocima, atentatu u Sarajevu, kronološki se prati ulaženje pojedinih zemalja u rat i širenje sukoba, stanje na bojištima i tijekom rata te raspad Austro-Ugarske), a druga „Hrvatsko zagorje u Prvom svjetskom ratu“ gdje se s općeg pregleda prelazi na ovaj usmjeren na konkretne utjecaje rata na područje Hrvatskog zagorja. Autor ističe kako sudjelovanje Hrvata u Prvom svjetskom ratu još nije dovoljno istraženo te za što bolju ilustraciju toga pitanja koristi pojedine dijelove iz drama i novela Miroslava Krleža te odlomke iz sjećanja Josipa Horvata. No, najveći broj podataka o životu zagorskog seljaka u Prvom svjetskom ratu doznajemo iz onodobnog tiska te arhivskih izvora. Autor se najviše oslanjao na *Hrvatsko pravo* te na arhivske fondove iz Hrvatskog državnog arhiva – fondove Zemaljske vlade, Zagrebačke i Varaždinske županije te Narodnog vijeća SHS-s u razdoblju od 1914. do 1918.

Škiljan je dao i pregled brojnih relevantnih segmenata života u Hrvatskom zagorju koji su bili pod utjecajem rata. Govori o ranjenima, poginulima i nestalima, o udovicama i siročadi te akcijama za potporu istima, o odlikovanjima i hrabrosti na ratištu, o pomoći koja se skupljala za vojnike, ratnim zajmovima, zarobljenicima i evakuiranim, svakodnevnoj prisutnosti rata koja se itekako osjećala, o neimaštini, gladi i bolestima poput dizenterije i španjolske gripe, o zelenom kadru. Pišući o svim ovim temama, autor je zainteresiranom čitatelju podastro prilike uoči rata, duh vremena i život „običnih“ ljudi uhvaćeni u vihor ratnih zbivanja. Autor daje uvid u težak život kako onih koji su na fronti, tako i onih koji su za njima ostali. Članak je, kao i ostatak kataloga, bogato ilustriran pa je lako dobiti opipljivu sliku života u Hrvatskom zagorju. Ovim je člankom Filip Škiljan dao dobre temelje, uputio na zanimljive izvore i tiskovine te stvorio polazište za daljnje istraživanje sudjelovanja Hrvata u Prvom svjetskom ratu.

Kad je riječ o Hrvatskom zagorju, nije moguće zaobići djelovanje Đure Prejca, istaknutog scenskog umjetnika, rođenog u Desiniću 1870. godine. O njemu i njegovu djelovanju u ovome katalogu piše Nadica Jagarčec u članku „Tragovi Prvog svjetskog rata u opusu Đure Prejca“. Na samom početku članka autorica donosi nešto podataka o Velikom Taboru koji je ostavio traga u zbivanjima vezanima za Prvi svjetski rat, te o Malom Taboru jer postoje predmeti vezani za taj dvor koji se odnose na Prvi svjetski rat pa su dijelom prezentirani i na izložbi kao kataloške jedinice iz fundusa Dvora Veliki Tabor. No, najveći je dio članka autorica posvetila Đuri Prejcu koji se nametnuo umjetničkim ostvarenjima kao glavni predstavnik glazbenog kazališta u Hrvatskoj u prvoj trećini 20. stoljeća. Najveći dio svoga radnog vijeka proveo je u Zagrebu, u Kraljevskom zemaljskom kazalištu. Brojna su njegova ostvarenja kao glumca, pjevača, redatelja, koreografa i prevoditelja, ali široj je publici najpoznatiji kao autor popjevke „Vu plavem trnaci“ koja je nastala za Prvog svjetskog rata i prvi je put izvedena na redovnom sastanku Braće hrvatskog zmaja u Kamenitim vratima, u studenom 1916. Pjesma izražava tugu zbog sunarodnjaka koje šalju u rat, obojena je nostalgijom i ističe besmisao rata. Za Prvi svjetski rat vezana su još tri Prejčeva djela,

operete izvođene u Kraljevskom zemaljskom kazalištu u Zagrebu: *Za kralja i dom, Gospođica kapral i Grofica kola*. Njegova su djela u ratno doba dizala moral, podupirala dobrotvorne akcije i pomogla oživljavanju kazališnog života te spriječila da se zgrada zatvori i prenamijeni.

Nakon ovog kraćeg pregleda koji daje uvid u kulturni segment u pozadini ratovanja, slijedi cjelina Katalog koja sadrži popis predmeta iz privatnih zbirki Tomislava Aralice, Borne Barca i Berislava Pervana. Autor teksta je sakupljač i poznavatelj oružja i predmeta vezanih za vojnu povijest Tomislav Aralica.

Opširni dio kataloga *Zagorsko lice boga rata* podijeljen je na sljedeće cjeline: Oružje (Ručno vatreno oružje; Topovi, njihovi dijelovi i ručne bombe; Hladno oružje – ove su cjeline još dodatno razgranate što doprinosi poimanju bogatstva detalja, raznolikosti oružja i većoj preglednosti i jasnoći informacija o izlošcima); Vojna oprema; Odlikovanja; Značke za kapu; Privjesci, medalje, plakete; Kape, dijelovi odora, oznake činova i drugo; Vojnički prstenovi; Ostalo; Ratne dopisnice; Slike, grafike, tiskovine, crteži, kipovi i drugo; Uramljene fotografije.

Nakon navedenih kataloških jedinica za predmete iz bogatih privatnih zbirki, slijede ove sadržajne cjeline: Katalog predmeta iz Hrvatskog povijesnog muzeja; Kataloške jedinice predmeta iz fundusa Muzeja seljačkih buna, Katalog predmeta iz fundusa Dvora Veliki Tabor, Katalog predmeta Društva Kajkaviane i Katalog predmeta posuđenih od privatnih osoba.

Popis izložaka s njihovim detaljnim opisima ukazuje na trud koji je uložen da se prikupe predmeti povezani s Prvim svjetskim ratom i područjem Hrvatskog zagorja. Katalog je obiman, a kataloške jedinice bogate pojedinostima, izlošci su zanimljivi i nesvakidašnji. Osim komada oružja, dijelova uniformi i ostalih militarija koje su očekivane na ovakvoj izložbi, izložba nam je predstavila (a Katalog primjereno popratilo) brojne živopisne predmete koji dočaravaju život na frontu i u pozadini, poput mišolovke koja odjednom može u klopku uhvatiti četiri miša (što prilično govori o poteškoćama rovovskog ratovanja i života), vojničke kutije za hranu, rezača cigareta, upaljača napravljenog od pušanih metaka, ratnog domina za rijetke trenutke zabave (ili zaborava). Neki od tih predmeta, poput spomen – tabakere s natpisom „Božić na ratištu 1916. „ kao da nas prenose u misli, strahove i tihe želje tadašnjih vojnika koji su se uvijek iznova nadali da će „do Božića biti kod kuće“, ali ta tabakera – sitan podsjetnik na skromnu udobnost i lagodnost mirnodopskog života - tako jasno svjedoči da su se nade izjalovile. Barem za taj Božić 1916.

Sve te fotografije, dopisnice, karikature, osobni predmeti, željezni nakit dobiven u zamjenu za zlatni, podsjetnik je na globalni sukob u pozadini kojeg je i dalje pulsirao život, a iza ratnih statistika i propalih carstava stajali su obični ljudi koji su samo željeli preživjeti i, kao u pjesmi Đure Prejca, *še jenkrat videti zagorski kraj*. O svemu tome svjedoči ova izložba i prateći katalog koji su uspjeli posjetitelju i čitatelju približiti i onu ljudsku dimenziju ratovanja, razmišljanja „malog“ čovjeka o ratu, o smislu života, ali i humanost koja uvijek nađe način da preživi usprkos svim razaranjima i žrtvama.

Zagorsko lice boga rata informativan je katalog, vizualno zanimljiv, a dodatna je njegova vrijednost što otvara nove istraživačke putove u, do sada, nedovoljno istraženom temi. Autori teksto-va i izložbe dotakli su različite aspekte koji mogu biti putokazi kako za proučavanje Hrvatskog zagorja, tako i Prvog svjetskog rata. Zainteresiranog čitatelja i istraživača ovo može ponukati na daljnje istraživanje bilo da se zanima za kulturu i umjetnost, za gospodarstvo i socijalna pitanja, za položaj žena ili djece. Rat je na svemu ostavio traga, a kad se radi o Hrvatskom zagorju, na njegovom je primjeru moguće istražiti svu tu slojevitost. Ovaj katalog postavlja temelje i nudi polazište u vidu navedenih izvora za istraživanje jer većim brojem ovakvih projekata – ne samo u vrijeme važnih obljetnica – posvećuje se pažnja Prvom svjetskom ratu koji je, čini se, istraživa-

čima uvijek nekako manje intrigantan nego Drugi svjetski rat. No, ne smijemo zaboraviti da je upravo Prvi svjetski rat uvelike odredio svijet u kojem danas živimo i da je njegovo proučavanje od iznimne važnosti.

Danijela Dwnjak

Alon Confino, *Foundational Pasts: The Holocaust as Historical Understanding*, Cambridge University Press, 2012, 180 str.

Holokaust, istrebljenje Židova što su ga nacisti počinili diljem Europe, ima specifično mjesto u kolektivnom pamćenju europskih naroda. Iako Holokaust nije bio ni prvi ni posljednji genocid počinjen tijekom 20. stoljeća, ipak ga se, ne samo zbog njegovih razmjera, percipira kao jedinstvenog, zbog čega je i predmet brojnih istraživanja u društvenim i humanističkim znanostima, napose među povjesničarima. Rezultat toga interesa jest opsežna historiografska produkcija o Trećem Reichu i Holokaustu, njegovim uzrocima, posljedicama te mehanizmima istrebljenja. Međutim, unatoč velikom broju znanstvenih radova, povjesničari još uvijek ne uspijevaju u potpunosti objasniti uzroke Holokausta, niti razjasniti zbog čega je Holokaust u kolektivnom sjećanju i pamćenju drugačije percipiran no ostali slučajevi genocida.

Alon Confino, američki povjesničar, profesor na sveučilištu Virginia, svojom knjigom *Foundational Pasts: The Holocaust as Historical Understanding* problematizira pitanja mogućnosti i ograničenja historijske reprezentacije ekstremnih događaja, u ovome slučaju Holokausta i Francuske revolucije, koje smatra „temeljnim prošlostima“ – događajima koji u modernoj europskoj povijesti predstavljaju eru, jer utjelovljuju historijski novitet koji ima ulogu historijsko-moralne vertikale (str 5-6.). Holokaust i Francuska revolucija su za Confina temeljne prošlosti, u svojoj srži slični: ekstremni događaji koji se nalaze na rubovima historijske reprezentacije, u smislu da su zbog svoje ekstremnosti percipirani kao teško objašnjivi i shvatljivi, odnosno u svojoj biti neobjašnjivi i neshvatljivi. Međutim, u slučaju Holokausta, Confino zastupa tezu da ekstreman karakter genocida pokazuje mogućnosti i ograničenja historijske reprezentacije, stoga teškoće u interpretaciji Holokausta ne treba shvaćati kao intrinzične samom Holokaustu. Naime, ekstremnost Holokausta razotkriva teškoće historijskog objašnjenja, koje su karakteristične za historijsku znanost u cjelini, čime analiza historiografije Holokausta predstavlja analizu metodologije samog historijskog istraživanja. Stoga je Confino definirao četiri temeljna interpretativna problema – pitanje početaka i kraja, pitanje konteksta, pitanje kontingencije te pitanje ideja, ideologije i kulture – koji pokazuju mogućnosti i ograničenja historijske reprezentacije Holokausta, i historijske reprezentacije općenito.

Confinov rad nije pregled povijesti Trećeg Reicha, niti kronologija Holokausta. U knjizi *Foundational Pasts* Confino preispituje postojeće metodološke i interpretativne obrasce u historiografiji o Holokaustu, predstavljajući Holokaust kao predmet istraživanja kulturne povijesti. Naime, pitanje izvora Holokausta za Confina jest pitanje razumijevanja kulture koja ga je zamislila. Prema Confinu, razumijevanje mentaliteta, motivacija i percepcija njemačkoga naroda, istraživanje onoga što su Nijemci *mislili* da se događa, jest ključ za pronalaženje novih spoznaja i pobližeg razumijevanja progona i istrebljenja Židova. Međutim, problematizirajući postojeće stanje u historiografiji o Holokaustu, Confino ističe da je tijekom desetljeća razvoja historiografije uspostavljena dominacija nekoliko istraživačkih komponenti – ponajprije rasne ideologije, konteksta rata i radikalizacije nacističke politike spram Židova – čime je nastalo nekoliko inter-

pretativnih okvira, koji se razlikuju jedino u hijerarhijskom raspoređivanju uzroka. Temeljni problem historiografije koja djeluje na tim postavkama jest nemogućnost stjecanja novih spoznaja o događaju koji se istražuje. Confino ističe da, iako današnju historiografiju o Holokaustu karakterizira opsežna istraživačka aktivnost te rad na novim i dosad neobrađenim dokumentima, ne otkrivaju se nove informacije jer povjesničari i dalje razmišljaju unutar kombinacija određenih istraživačkih kategorija, što onemogućuje postavljanje novih pitanja te rasvjetljavanje ključnih elemenata Trećeg Reicha i Holokausta. Štoviše, monopol kategorija proizveo je historiografiju koju je, unatoč provokativnoj temi, definirao prešutan konsenzus struke oko pitanja koja se postavljaju i metoda kojima se pojedina pitanja istražuju. Naime, koristeći se primjerom razvoja historiografije o Francuskoj revoluciji, Confino zaključuje da, neovisno o predstavljenim interpretativnim inovacijama, nije došlo do promjene temeljnih kulturnih percepcija i interpretacija, niti uvođenja novih istraživačkih metoda. Stoga, da bi se došlo do novih spoznaja, potrebno je ne samo promijeniti istraživačke metode, već promijeniti i fokus istraživanja.

Analizirajući stanje u historiografiji o Holokaustu, Confino zaključuje da su latentan interpretativni konsenzus i dominacija određenih kategorija rezultirali specifičnim narativom. Narativ dosadašnje historiografije karakterizira stav da je nacizmu i Holokaustu imanentna neobjašnjivost, zbog čega je cilj istraživanja postala rekonstrukcija povijesti Trećeg Reicha, odnosno, onih elemenata koji se mogu logički objasniti. Na taj je način stvoren logičan narativ vojne, socijalne i političke povijesti, međutim, u takvome se narativu zanemaruje utjecaj mentaliteta, osjećaja, predodžbi, motivacija i imaginacija u oblikovanju događaja. Stoga je, da bi se stekao bolji uvid u zbivanja, nužno istraživati kulturu onoga vremena, simbolički univerzum, što bi pružilo i bolje razumijevanje percepcije Holokausta kao specifičnog među genocidima.

Da bi se stvorio narativ o zbivanjima, potrebno je konkretan događaj povezati s onim što se dogodilo prije i onim što se dogodilo poslije. Pritom se, međutim, povjesničar susreće s nekoliko zamki. Jedna od njih jest zamka objašnjavanja dugoročnih uzroka događaja, čime se stvara narativ o porijeklu, koji seže daleko u prošlost, bez kronološki definiranog početka. Stoga se postavlja pitanje kako stvoriti logičan narativ o uzrocima i posljedicama Holokausta, a da se ne upadne u zamku stvaranja narativa o porijeklu. U problematiziranju ovoga pitanja, Confino daje vlastiti interpretativni model Holokausta. Prema njegovu mišljenju, budući da je Holokaust specifičan događaj kojem se zna kraj, a to je 1945. godina, ali se ne zna točan početak, prikladna početna točka istraživanja bila bi krenuti od kraja, odnosno, krenuti od 1945. godine i pratiti zbivanja unatrag. Confino zaključuje da je Holokaust, tako promatran, genocid kojeg karakterizira totalno istrebljenje Židova bez definiranog roka početka, koji se odvijao od 1941. do 1945. godine, a prethodili su mu manji genocidi, počinjeni od početka rata u rujnu 1939. godine do jeseni 1941. godine.

Confino, dakle, razlikuje tri perioda: progon Židova u razdoblju od početka nacističke vlasti 1933. godine do 1939. godine, period manjih genocida od 1939. do 1941. godine, te sam Holokaust od 1941. do 1945. godine. Ovo odvajanje perioda za Confina je ključno, jer smatra da pokazuje da svako razdoblje ima vlastitu logiku, odvojenu od logike prethodnih i narednih perioda. Međutim, pogrešno je pretjerano pouzdanje u izoliranje perioda, kao i pretpostavka da je svakom periodu inherentan smisao, neovisan o drugim zbivanjima. Confino nastoji dokazati da su zbivanja tijekom tri perioda elementi koji upotpunjuju širu sliku, a to je razumijevanje simboličkoga univerzuma predratne i ratne Njemačke. Na taj način fokus istraživanja nije mehanizam provođenja istrebljenja, već ideja stvaranja njemačkoga svijeta bez Židova, jer Confino tvrdi da je stav njemačkog naroda prema Židovima bio takav da mnogo Židova ne bi ostalo na

životu čak ni da se Holokaust nije dogodio. Naime, cilj nacista bio je stvaranje, ponajprije Njemačke, a onda i Europe, bez Židova. U periodu od 1939. do 1941. godine u njemačkoj se svijesti dogodila promjena: odlučeno je da Židovi nemaju pravo na ljudsku egzistenciju, te je napravljen pomak prema implementaciji mjera za daljnji progon, te, konačno, istrebljenje Židova. Ovakvo rezoniranje za percepciju Holokausta znači da on nije bio neizbježan, što je jedan od postulata dosadašnjih historiografskih ostvarenja o Holokaustu, već da je on bio jedna od mogućnosti u realizaciji nacističkih planova za stvaranje svijeta bez Židova. Prepletanje različitih ideja, motivacija i zbivanja na koje nacisti nisu mogli utjecati, poput savezničkih odluka o tijeku rata, doveli su do istrebljenja Židova u koncentracijskim logorima, čiji je ultimativni simbol Auschwitz. Međutim, Confino tvrdi da su koncentracijski logori samo ubrzali implementaciju planova za stvaranje svijeta bez Židova, koji bi bio stvoren i bez logora.

Upravo ta problematika neizbježnosti i mogućnosti posebno zaokuplja Confinovu pažnju. Confino odbacuje postavke historiografije da je Holokaust bio neizbježna posljedica zbivanja u Njemačkoj, te nastoji implementirati koncept kontingencije, kao konfiguraciju u kojoj je određen događaj moguć, ali ga se ne može predvidjeti sa sigurnošću. Drugim riječima, Holokaust nije bio proizvod apsolutne slučajnosti, ali niti proizvod apsolutne nužnosti. Zadatak je povjesničara naći ravnotežu između te dvije krajnosti. Confino, dakle, zaključuje da je kontingencija odražava mogućnosti unutar postojećih struktura, međutim, iako uvijek postoje mogućnosti za različite izbore, one postoje unutar određenoga idejnog sklopa koji ih de facto definira i time određuje tijek zbivanja. Ipak, Confinovi su stavovi kontradiktorni: iako kritizira historiografsku sklonost objašnjenju da je Holokaust bio neizbježan nastavak nacističke politike – naglašavajući da povjesničar mora promatrati Holokaust kao jednu od mogućnosti, a ne apsolutnu nužnost – usprkos tome zaključuje da je bilo malo prostora za bilo kakav drugačiji razvoj događaja. Može li onda historiografija o Holokaustu usvojiti paradigmu o Holokaustu kao mogućnosti? Prema Confino, odgovor na to pitanje treba tražiti u istraživanju rasne ideologije u okvirima njemačke kulture i kulture Trećeg Reicha.

Iako je ideologija konstitutivni element istraživanja Holokausta, nužno je biti oprezan s korištenjem ideologije kao ultimativnog objašnjenja. Ideologija je, naime, u nacističkoj Njemačkoj morala koegzistirati s nizom drugih kolektivnih reprezentacija i koncepata, kao što su kršćanstvo i pripadnost naciji, što je pak dio kulture. Stoga, da bi se razumio Holokaust, potrebno je istražiti kulturu, odnosno, transformaciju kolektivne svijesti koja je omogućila da istrebljenje Židova postane zamislivo, a time i provedivo. Confino ističe da je Holokaust nemoguće razumjeti bez ideologije, ali ideologija treba biti polazišna točka istraživanja, a ne odgovor. Taj pomak prema istraživanju ideološkog u širem kontekstu kulturnog znači da povjesničari mogu lakše identificirati motivaciju, istražiti mentalitete i time pružiti dublji uvid u zbivanja.

Alon Confino u knjizi temeljito raščlanjuje dominantne metodološke i interpretativne obrasce u historiografiji o Holokaustu, ukazujući istovremeno na njihovu nedostatnost u objašnjavanju uzroka Holokausta. Confino zastupa tezu da nacistička država kao jedan element širega konteksta njemačke kulture 20. stoljeća, iako jest imala ulogu u oblikovanju zbivanja, sama za sebe ne može do kraja objasniti zbivanja, već se dispartatne razloge i objašnjenja treba povezati i sagledavati u koegzistenciji, i to unutar širega kulturnog konteksta. Historiografija o Holokaustu pokazuje sklonost jednostrukim i naizgled jednostavnim objašnjenjima i rješenjima, međutim, Confino smatra da se time zanemaruju bitni dijelovi cjelokupne slike, stoga je nužno proširiti istraživačku bazu, što podrazumijeva istraživanje kulture, odnosno, u užem smislu, kolektivne reprezentacije, percepcije i imaginacije. To su faktori koji su Holokaust učinili zamislivim, a time

i provedivim. Takvo konceptualno distanciranje od analize administrativnih mehanizama Trećeg Reicha, genocidnih praksi, političke, socijalne i ekonomske povijesti, i njihova kronološkog organiziranja predstavlja pozitivan korak prema dubljem razumijevanju uzroka Holokausta.

Ipak, postavlja se pitanje je li Confino izrazio originalne teze i mišljenja. S jedne strane, ideja o kulturi kao fokusu istraživanja nije nova, međutim, kultura je u dosadašnjim istraživanjima Trećeg Reicha i Holokausta imala čak i marginalan status, stoga je vrijednost Confinove knjige u argumentiranju važnosti kulture za razumijevanje mehanizama koji su uvjetovali Holokaust. Također, Confino smatra pogrešnom paradigmatu i europske i njemačke historiografije da je nacizam bio aberacija u njemačkom i europskom kulturnom razvoju, te zastupa tezu da je nacizam produkt modernoga političkog i kulturnog doba, stoga i dio moderne europske i njemačke kulture i civilizacije. To je smještanje nacističke kulture unutar europskog modernog doba ključno za promjenu percepcije perioda. Naime, promatranjem nacizma i Holokausta kao dijela moderne europske i njemačke kulture zasigurno bi se pronašla potpunija objašnjenja i uzroci istrebljenja Židova.

Foundational Pasts je knjiga pitanja o metodološkim i interpretativnim tendencijama u historiografiji o Holokaustu, ali i historiografiji općenito, čija je vrijednost kritička analiza tih tendencija. Pritom Confino uvjerljivo promiče epistemološki koncept Holokausta kao oglednog primjera ograničenja historijske reprezentacije. Confinovu je radu nemoguće naći zamjerku iz metodološke ili interpretativne perspektive, budući da je okosnica njegova rada kritika postojećih metodoloških i interpretativnih koncepata. Ipak, iako je Confinova analiza stanja u historiografiji korak u pravcu promjena postojećih paradigmi, sam rad djeluje nedovršeno, više kao uvod u studiju Holokausta na postavkama koje Confino nagovješta nego kao samostalno djelo. Neovisno o tome, *Foundational Pasts* nudi svježju perspektivu o metodologiji i interpretaciji Holokausta, ali i mogućnost redefiniranja metodoloških i interpretativnih postulata historijske znanosti, stoga je i preporučljiva literatura i istraživačima Holokausta, ali i povjesničarima općenito.

Dora Kosorčić

Alexander Korb, *Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941-1945*, Hamburger Edition, Hamburg 2013, 510 str.

Godina 2013. donijela je dvije studije koje proučavaju ideje fašizma u Hrvatskoj. Dvojica su povjesničara 2013. godine objavila svoje doktorske disertacije u obliku knjiga koje čine važan doprinos razumijevanju fenomena ustaštva. To su Rory Yeomans sa svojom knjigom *Visions of Annihilation. The Ustaba Regime and the Cultural Politics of Fascism 1941-1945* (Pittsburgh, University of Pittsburgh Press) koji iz kulturne perspektive pristupa fenomenu ustaštva i fašizma 1941-1945. te Alexander Korb koji daje doprinos povijesti nasilja, proučavanju genocida i holokausta svojom knjigom *Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941-1945*. Yeomans i Korb svojim disertacijama daju važan doprinos hrvatskoj historiografiji, iako ne pripadaju njenome krugu, time što iz potpuno drugačijih perspektiva nego što je dosad bilo uobičajeno, daju prikaz ustaške države i njezinih vodećih ljudi te ih smještaju u širi, fašistički, kontekst.

Alexander Korb rođen je 1976. godine i radi kao predavač na katedri za modernu europsku povijest na Sveučilištu u Leicesteru te je zamjenik direktora Stanley Burton Centre for Holocaust and Genocide Studies na istom sveučilištu. Za knjigu *Im Schatten des Weltkrieges* dobio

je brojne nagrade – Fraenkel Prize, Irma Rosenberg Förderpreis, Andrej-Mitrović-Preis te Herbert-Steiner-Preis.

Knjiga *U sjeni svjetskoga rata* počinje uvodom koji zasigurno čini najinteresantniji dio Korbovog prikaza povijesti nasilja. U uvodnom dijelu, „Einleitung“ (str. 9-42), autor donosi najvažnije metodološke postavke svojeg rada te daje uvod u zbivanja u Kraljevini Jugoslaviji u praskozorje Drugoga svjetskog rata. Uvod počinje tvrdnjom da je uništenjem Jugoslavije 1941. godine prestala postojati jedna od posljednjih multietničkih država u Europi te se na tu tvrdnju nadovezuje usporedba Rumunjske, Bugarske i Mađarske te progon Židova u tim zemljama. Korb tvrdi da povijest Nezavisne Države Hrvatske može poslužiti kao primjer za pokušaj srednjoeuropskih i jugoistočnih europskih zemalja da primjenom radnji nacističkog vodstva provedu vlastite nacionalne homogenizacijske projekte te zbog toga mogu poslužiti kao paradigma koja pokazuje involviranje ne-njemačkih počinitelja u nasilju za vrijeme Drugoga svjetskoga rata. Uvod je Korbu poslužio i da se pokuša razračunati s tezama onih povjesničara koji nasilje na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske nad Židovima, Romima i Srbima nazivaju jednim genocidom i čije tvrdnje za njega ne stoje, zbog nedostatka empirijskih dokaza. Za njega je važnije pokazati da je progon Srba, Židova i Roma od strane ustaša imao više uzroka i ne može se svesti isključivo na rasističke i/ili kulturalne motivacije, koje općenito vrijede kao najvažniji razlog genocida, što Korb ujedno smatra i glavnim ciljem svoje knjige. Na kraju uvoda Korb donosi kratak osvrt na historiografska djela u kojima se dosad pisalo o ovoj temi te se osvrće na dostupnost izvora i ukratko predstavlja poglavlja svoje knjige.

Prvo poglavlje nosi naslov „Gewaltraum und Gewaltakteure: Kroatien, die Ustaša und die Besatzungsmächte“ (str. 43-169) i služi autoru kao uvod u glavnu temu knjige – masovno nasilje. U ovome poglavlju autor donosi pregled povijesti Jugoslavije od 1918. do 1941. godine, pri čemu navodi problem integracije novonastale jugoslavenske države kao jedan od najvažnijih problema koji su nužno raspirivali mržnju u multietničkoj Jugoslaviji, jer je svaki narod imala svoj identitet i prema Korbu želio biti dominantan. Poglavlje sadrži i kraću Pavelićevu biografiju te biografije njegovih bližih suradnika, poput Eugena Kvaternika ili Mladena Lorkovića. U poglavlju se obrađuje i ustrojstvo ustaškoga pokreta te se govori i o ulozi njemačke i talijanske politike na teritoriju NDH, pri čemu je svaka imala svoje posebnosti koje su usko djelovale i na razvoj NDH, a temeljeno na podjeli interesnih zona. Kraći osvrt dan je i na ideologiju ustaša i njihov politički program koji za autora predstavljaju „ustrajan protok misli, a ne koherentni misaoni sklop“ (str. 128). Taj se ustrajan protok misli očitovao i u rješenju pitanja Roma, Srba i Židova, dok je izražen cilj ustaškoga pokreta bio stvaranje etnički homogene, velikohrvatske nacionalne države. U skladu s time, „nitko tko od rođenja i po krvi nije bio član hrvatskoga naroda, u njemu ne može imati svoje mjesto“ (str. 129). U ustaškoj ideologiji izražena je bila heroizacija hrvatskoga naroda, koji je kroz povijest bio u stalnoj opasnosti od raznih neprijatelja i koji se žrtvovao za Zapad u njegovoj obrani. Ideologija je izbacila scenarij egzistencijalne prijetnje izvana i povezali su ga s prijetećom subverzijom iznutra, koju su činili Srbi, Židovi, Romi, komunisti, slobodni zidari. U skladu s time, Korba ne čudi da su doneseni rasni zakoni kao posljedica trajne bojazni ustaša o uništenju iznutra. Korb naglašava činjenicu da u ustaškoj vladavini treba razlikovati između onoga što dolazi s vrha kao naredba i između onoga što se događa na lokalnoj razini, jer su lokalni moćnici često puta bili i puno okrutniji jer su dobili vlast u svoje ruke. Poglavlje završava ekonomskim postupcima koji su isključivali Srbe, Židove i Rome iz zajednice Nezavisne Države Hrvatske.

„Ordnende Gewalt: Vertreibungen“ (str. 169-256) naslov je drugoga poglavlja. Ono započinje tvrdnjom da su masovna protjerivanja temeljni aparat za novo uređenje hrvatske države koja su za cilj imala etničko čišćenje. Važnu ulogu u tom procesu imali su njemačko-hrvatski kružni progoni, koji su se najbolje očitavali u ideji o deportacijama 260.000 Slovenaca u Hrvatsku, a isti je broj Srba trebao biti deportiran s područja NDH u Srbiju. Korb analizira i činjenicu da su talijanske, mađarske, bugarske, albanske, ali i srpske vlasti protjerivanje vidjele kao sredstvo za ostvarenje cilja nacionalne homogenizacije te upućuje na činjenicu da se takav pogled i ideje mogu nazvati internacionalnim protjerivanjem. Godina 1941. već je počela masovnim nasiljem nad manjinama. Desetkovanje Srba postalo je birokratskim aktivizmom, a njihovo protjerivanje je vršeno u malim grupama jer nije bilo u interesu Njemačkoga Rajha, zato što je u Srbiji buknuo ustanak te Nijemci nisu imali drugačijeg izlaza od obustavljanja preseljenja. U isto vrijeme dolazi i do radikalizacije u rješavanju pitanja Židova i Roma. Mržnja protiv njih potpirivala se putem novina koje traže rješenje židovskoga i „ciganskoga“ pitanja. Vrhunac unutarhrvatskih preseljenja dogodio se rujnu i listopadu 1941. godine kad je počeo djelovati Jasenovac, a još u kolovozu i rujnu je iz Zagreba u logore deportirano 2500, a iz Sarajeva 2000 Židova. Korb donosi opis dva najreprezentativnija primjera masovnih progona – Bihać i Bijeljinu te se osvrće na propast ideje o preseljenju Slovenaca. Važnu ulogu na teritoriju NDH odigrali su Nijemci koji su ju ekonomski iskorištavali. Temeljna je ideja bila da treba doći do „odžidovljavanja“ (*Entjudung*) hrvatskoga gospodarstva i ekonomije. Ipak, njemačka je prisutnost bila ograničena na veće gradove i mjesta u blizini prometnica. Ono što Nijemcima nije polazilo za rukom, bila je kontrola onoga što se događalo u manjim zajednicama, gdje je teror nad Srbima, Židovima i Romima također bio okrutan i gdje su se obični pripadnici pokreta bogatili na njihovoj imovini.

Treće poglavlje zove se „Entgrenzte Gewalt: Die Massaker der Ustaša und ihre Folgen“ (str. 257-369). Ono započinje autorovom tvrdnjom da su već od travnja 1941. godine počeli ustaški masakri nad Srbima te da su masovna ubojstva počinjena bez vojne potrebe. Ono što je pritom nužno promatrati jesu situativni momenti, regionalni kontekst, psihološko stanje počinitelja te reakcije žrtava. Većina se masakara dogodila između travnja 1941. i jeseni 1942. godine kada je ustaška vlast bila najčvršća, pri čemu je najjači intenzitet bio u ljeto 1941. te u proljeće i ljeto 1942. godine. O broju žrtava koje su stradale od ustaškoga nasilja ne postoje dokumenti, ali postoje brojne rasprave, od kojih su i danas najpoznatije one oko teorija Bogoljuba Kočovića i Vladimira Žerjavića. Korb iznosi tvrdnju kako je među povjesničarima rašireno mišljenje da su ustaše svoja zlodjela provodili prema detaljnim i unaprijed razrađenim planovima, ali za to nema dokumenata, već da se radi o mitu, koji se i danas tvrdoglavo drži, a očituje se u navodnom planu da trećinu Srba treba protjerati, trećinu ubiti, a trećinu prekrstiti. Posebno se naglašava i tko su bili glavni akteri nasilja na tlu NDH. To su bile postrojbe ustaške vojnice, neregularne ustaške skupine, tzv. „divlji ustaše“, zatim domobranstvo i oružništvo NDH. Korb tvrdi da se često pogrešno govori o genocidu nad Srbima, a svoju teoriju pokušava potkrijepiti time da je u samom početku, unatoč činjenici da se radilo o daleko najvećem nasilju nad Srbima, to nasilje zapravo dio procesa preuzimanja vlasti i kao takvo moglo je biti usmjereno prema bilo kome. Autor također tvrdi da ne postoji niti jedan pisani dokument koji bi dokazao ciljani povod za napad na cjelokupno srpsko stanovništvo. Korb u ovom poglavlju donosi i brojne primjere nasilja u Lici, Glini, Hercegovini, Tuzli i Sarajevu. Razlozi radikalizacije nasilja nad Srbima očitivali su se i u otporu srpskoga stanovništva te sve češće i u valovima protjerivanja Srba te u napadu njemačkoga Rajha na SSSR. Radikalizacijom nasilja nad Srbima pojačao se i otpor Srba prema ustašama, kod kojih se time samo učvrstila teorija da su Srbi uzrok svakoga nemira u NDH. Uz spomen

mjesnih ustaških dužnosnika i zapovjednika (*Warlords*), koji su kao lokalni moćnici vršili nasilje nad manjinama, Korb objašnjava koji su bili elementi masakra. Elementi masakra bili su počinitelji koji su bili ekstremno spremni na nasilje i koji oružjem upadaju u ponekad nepoznato selo. U takvim situacijama su, prema Korbu, dovoljni tek nevažni povodi da bi masakru dali poseban tijek. Posebnu ulogu je igrala i činjenica da su počinitelji poznavali žrtvu ili im se činilo da ju poznaju. Prema Korbu, najpoznatiji primjer takvog nasilja jesu pravoslavni popovi kojima su spaljivali brade. Korb smješta cjelokupnu „kulturu“ nasilja u kontekst Balkana čiji je NDH također dio. Važan dio ovoga poglavlja čini i ophođenje s mrtvima, prema kojima nije postojalo nikakvo poštovanje i koji su bacani u rijeke i masovne grobnice kao i pitanje posljedica masakra. Masovno je nasilje uništilo NDH i režim strmoglavilo u egzistencijalnu krizu, intenziviralo je ustanke Srba te je dovelo do apokaliptičnog stanja u nekim dijelovima zemlje. Korb analizira i pitanje njemačkih reakcija na ustaško nasilje.

Poglavlje „Konzentrierte Gewalt: Die Lager der Ustaša“ (str. 371-428) je poglavlje koje se bavi pitanjem koncentracijskih logora na teritoriju NDH. Koncentracijski logori bili su mjesta koncentriranog nasilja, ali nikada u tolikoj mjeri organiziranoga, kao u Njemačkome Rajhu. Posebna se pažnja pridaje kompleksu logora Jasenovac gdje se nasilje nije provodilo prema planu, već je i ono bilo izraz želje pojedinačnih čuvara logora. Oko trećina ustaških žrtava ubijena je ili umrla u njihovim logorima. Za ustaški sustav logora postavlja se pitanje o točnim funkcijama logora, značenju njemačkih uzora kao i o njemačkom utjecaju. Nova su istraživanja pokazala da nacistički logorski sustavi daju dobru podlogu za analizu ustaških logora, ali niti približno se ne radi o vjernim kopijama, zbog nedostatka discipline samih čuvara, nepostojanja plinskih komora i drugih tehničkih sredstava za masovno ubijanje. Prva masovna ubojstva u logorima dogodila su se u logoru Gospić, koji je oformljen kao centralni logor za sve srpske i židovske komuniste. Od logora treba spomenuti i Jadovno, Slanu i Metajnu, kao i Staru Gradišku, Loborgrad i Đakovo. U logorima je često nedostajalo hrane zbog otežanog transporta pa su zatvorenici umirali od loše ili nikakve ishrane ili od bolesti uzrokovanih time. Korb se dotiče i pitanja stradanja Roma koji su smatrani životinjama i čiju je povijest stradanja teško istraživati zbog nedostatka pisanih izvora. Isto tako, ovo je poglavlje u kojem se spominju i stradanja Židova, koji su često, uz to što su stradavali u NDH, također bili transportirani u Auschwitz, čije je strahote tek nekolicina uspjela preživjeti. Interesantna je i činjenica da su pred sam kraj rata Židovi ubijani da bi se zameo svaki njihov trag te se još dan danas ne zna točan broj stradalih u logorima.

Posljednje poglavlje, „Die letzten Kriegsjahre und das Ende der Gewalt“ (str. 429-436), donosi okvirne podatke o broju stradalih kao i opis propasti NDH te smješta propast NDH u širi europski i svjetski kontekst, gdje se kraj Drugoga svjetskoga rata također odrazio na životne prilike.

Nakon posljednjeg poglavlja slijedi „Resümee“ (str. 437-451) u kojem Korb rezimira svoje temeljne hipoteze i donosi glavne zaključke, od kojih posebno valja istaknuti da se na teritoriju NDH ne može govoriti o genocidu nad nacionalnim i vjerskim manjinama zbog nedostatka empirijskih dokaza, već da se radi o masovnim ubojstvima koja su služila stvaranju čiste zajednice Hrvata. Poslije rezimea slijedi zahvala (str. 453-455), popis kratica (str. 457-459), popis izvora i literature (str. 460-506) te popis osoba spomenutih u knjizi (str. 507-510). Ono što knjizi daje posebnu notu jest činjenica da u njoj postoje brojne karte koje upotpunjuju sliku onoga o čemu autor piše.

Ne može se poreći da je knjiga Alexandera Korba dala važan doprinos proučavanju povijesti nasilja, proučavanju genocida i holokausta. Upravo stoga važno je primijetiti da je Korb dao

jednu sasvim novu dimenziju proučavanju ustaša i fenomena fašizma u hrvatskoj povijesti jer je smjestio zločine u Drugome svjetskom ratu na teritoriju NDH u kontekst genocida, holokausta i masovnog nasilja, što dosad gotovo i nije bio slučaj. Ipak, unatoč tomu ne može se ne primijetiti manjkavosti koje knjiga ima. *U sjeni svjetskoga rata* knjiga je bogate bibliografije i još bogatijih arhivskih izvora koje autor spominje na kraju, ali ih tek rijetko koristi u fusnotama svojega rada, što je zbunjujuće s obzirom na to da se poziva na činjenicu da izvora kronično nedostaje, a on ih ipak ima mnogo. Isto tako, Korb uporno negira nazvati ubijanje Srba, Roma i Židova *jednim* genocidom te sve to pripisuje masovnom nasilju, pri čemu pokušava negirati neke od hipoteza autora, poput Mirkovića, Hirscha ili Ivanjija koji se bave poviješću nasilja na teritoriju NDH. Pri tome se Korb poziva na činjenicu da nisu postojali nikakvi dokumenti koji bi upućivali na to da se radilo o namjeri ubijanja bilo koje od navedenih nacionalnih ili vjerskih manjina. Iz navedene se tvrdnje iščitava da se Korb uglavnom koristio dokumentima koji su nastali u vrijeme 1941-1945. godine. Ono što je poseban nedostatak ove knjige jest sam njezin naslov. Korb je (namjerno ili nenamjerno) u knjizi najviše pisao o ubojstvima i progonima Srba, dok je o Židovima pisao vrlo malo, a na Rome se jedva i osvrće. To u određenim segmentima knjige zna biti vrlo zbunjujuće jer nakon što počinje pojedini odlomak pričom o Židovima, on ubrzo postaje ponovno priča o srpskim žrtvama. Isto tako, ne možemo se ne zapitati jednu činjenicu – umanjuje li Korb činjenicom da spominje masovna nasilja nad Srbima, Židovima i Romima žrtvu koju su te skupine podnijele u periodu Drugoga svjetskoga rata ili se tek radi o bazičnom nerazumijevanju koje je nastalo nedovoljnom upućenošću u izvore ili tek nedovoljnim poznavanjem jezika, što je čest slučaj i veliki problem kod stranih istraživača. Možda je glavni Korbov problem bio taj što je, nakon knjige Tomislava Dulića (*Utopias of Nation: Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941-42*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Historica Upsaliensia 218, Uppsala 2005), želio dati novi doprinos proučavanju povijesti genocida i holokausta na teritoriju NDH, a to je pokraj takvog kapitalnog djela uistinu zahtjevna i teška zadaća. Korb je to i pokazao time što se ne slaže s Dulićevim tezama, a ipak ga citira dovoljno često da se vidi kako je njegova knjiga ipak dala velik doprinos hrvatskoj povijesti. Ipak, u konačnici se Korbu mora priznati da je, za razliku od hrvatskih povjesničara, barem pokušao objasniti pitanje ustaškog nasilja za vrijeme Drugoga svjetskog rata jer su dosadašnji doprinosi bili, uz iznimke, vrlo oskudni.

Zrinka Miljan

Daniel Rafaelić, *Kinematografija u NDH*, Naklada Ljevak, Zagreb 2013, 325 str.

Povjesničar filma Daniel Rafaelić, doktorand na studiju moderne i suvremene hrvatske povijesti u europskom i svjetskom kontekstu na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, nedavno je objavio knjigu o kinematografiji u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Inače, Rafaelić se već istaknuo kao istraživač i autor tekstova o povijesti filma i kina u Hrvatskoj – 2010. godine bio je nagrađen za doprinos istraživanju hrvatske filmske baštine nagradom *Vjekoslav Majcen* Hrvatskog društva filmskih kritičara, a jedan je od autora knjige *Cinema and the Swastika* (2007), koja je nagrađena prestižnom nagradom Willy Haas te je proglašena najboljom svjetskom knjigom o filmu 2007. godine. Među tim i mnogim drugim doprinosima na polju filma, nastala je i knjiga *Kinematografija u NDH*. Na 325 stranica teksta autor je obradio kompletnu kinematografiju Nezavisne Države Hrvatske i dao jasan uvid u njezin sastav, organizaciju, stvaralaštvo i postignuća.

Kroz pet poglavlja Rafaelić kronološki obrađuje razvoj kinematografije u NDH. Svako je poglavlje sastavljeno od nekoliko potpoglavlja u kojima su istaknuti najbitniji trenuci u razvoju filma u ustaškoj državi. Umjesto uvoda autor navodi citat iz romana Marijana Mikca *Doživljaji Morica Švarca u Hitlerovoj Njemačkoj*, u kojem je na jasnom primjeru opisano što je film i kakvu moć može imati, a također se govori nešto i o samom vremenu u kojem nastaje Nezavisna Država Hrvatska. U *Predgovoru* se autor zahvalio svim osobama i institucijama zaslužnim za nastajanje knjige.

Prvi dio: 1941. sadrži nekoliko poglavlja i govori o samim počecima kinematografije u NDH. Uvodno je rečeno da se kinematografija u ranijem razdoblju nalazila u teškom položaju i nepoticaenom okruženju. Nakon uspostavljanja NDH osnovano je Ravnateljstvo za film pri Državnom tajništvu za narodno prosvjećivanje. Za ravnatelja je postavljen Marijan Mikac, a uloga Ravnateljstva bila je da preuzme poslove oko kinematografije, odnosno organizacije filmske proizvodnje, distribucije i prikazivanja filmova. Istovremeno se stvara i paralelna institucija, čija je djelatnost bila slična onoj Ravnateljstvu za film, pod nazivom Propagandni ured Vojskovođe Slavka Kvaternika. Prvi film Nezavisne Države Hrvatske bio je *Poglavnikov govor*. Prepričavši radnju filma, Rafaelić je istaknuo nedostatke tog filma i razloge za to, uputio nas u tijek snimanja i opisao ideološku pozadinu filma, odnosno koju je propagandnu ulogu film trebao imati. U istom je poglavlju naveo i druge filmske uratke Ravnateljstva za film: *Svečani dan 13. VI. 1941.*, *Dan hrvatskog junaka* te nijemi filmski materijal naslovljen *Promet u Zagrebu*. Kao početak trajne filmske proizvodnje Rafaelić navodi prikazivanje prvog broja tjednog filmskog žurnala, *Hrvatska u riječi i slici*, 28. kolovoza 1941. godine. Spomenuto je i privatno kino poglavnika Ante Pavelića („dvorski kino“), koje se nalazilo u Poglavnikovom domu na Tuškancu. Pred sam kraj poglavlja spominje se sudjelovanje predstavnika Nezavisne Države Hrvatske na Međunarodnoj filmskoj komori u Berlinu. To su bili Marijan Mikac i Ivan Oršić, a cilj im je bio ishoditi pomoć za potrebe filmske proizvodnje u NDH. Jedan od važnijih događaja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. bilo je snimanje njemačkog filma *Menschen im Sturm (Ljudi u oluji)*. Snimanje je obavljeno u Zagrebu i okolici. Kroz detaljan opis onoga što je prethodilo snimanju filma i samog filma, autor nas upoznaje s radnjom, tijekom snimanja i načinom na koji je to izvedeno. Kao važan i zanimljiv izvor za istraživanje Rafaelić navodi dnevnik domobrana pod pseudonimom PAJ-PO, koji je sudjelovao kao tehnička podrška rasvjeti na snimanju. Taj je domobran u svoj dnevnik bilježio događanja sa snimanja i time ostavio vrijedan dokument za proučavanje nastanka filma *Ljudi u oluji*. Kao zaključak prve kinematografske godine Rafaelić donosi članak novina *Hrvatski narod* u kojemu je, uz netrpeljive ispade prema Židovima kao krivcima za loše stanje u kinematografiji, navedeno ono što je do tada napravljeno u kinematografiji u NDH i daljnji planovi rada.

Drugi dio: 1942. Rafaelić započinje sa Školom narodnog zdravlja Andrija Štampar, koja s filmskom proizvodnjom počinje šesnaestak godina prije nastanka NDH. Škola narodnog zdravlja i njen osnivač dr. Andrija Štampar imali su revolucionarnu ideju da stanovništvo o zdravstvenim i higijenskim navikama obrazuje putem filmova. U tome su i uspjeli, a neka od ostvarenja su: *Lječilište Topolšćica*, *Kako je počela griža u selu Prljavoru*, *Ivin zub*, *Macin nos* i dr. Nakon nastanka NDH Škola narodnog zdravlja nastavila je s prikazivanjem filmova, a država je zakonski potpomogla proizvodnju zdravstvenog filma. Dalje je riječ o nastanku Državnog slikopisnog zavoda „Hrvatski slikopis“ (Croatia film) 19. siječnja 1942. godine. Djelovao je pod nadzorom Državnog izvještajnog i promičbenog ureda kod Predsjedništva vlade osnovanog 24. siječnja 1942. Zadaća ureda bila je da promiče probitke Nezavisne Države Hrvatske u domovini i izvan

nje, služeći se novinstvom, tiskom, slikopisom, govorom i krugovalom. Djelujući pod ovim uredom, Državni je slikopisni zavod „Hrvatski slikopis“ (Croatia film) imao sljedeću svrhu: proizvodnja domaćih slikopisnih tjednika, poučnih, zabavnih, promičbenih i reklamnih slikopisa, promicanje hrvatskih državnih i narodnih probitaka putem slikopisa, ustrojavanje prikazivanja slikopisa u domovini, a domaćih slikopisa izvan domovine te posredovanje kod izvoza domaćih i kod uvoza stranih slikopisa. Pod Državnim slikopisnim zavodom djelovao je i časopis *Hrvatski slikopis*, jedini hrvatski filmski časopis u NDH. Također, unutar zavoda postojao je i Odjel za proizvodnju slikopisa koji je predstavljao samu jezgru kinematografske djelatnosti. Djelovao je u tri smjera: proizvodnja filmskih tjednika (žurnala), proizvodnja kratkih kulturnih filmova te proizvodnja dugometražnih igranih filmova. Prvi filmovi 1942. bili su *Otvorenje Hrvatskog državnog sabora*, *Poglavnikov govor na završnoj sjednici Hrvatskog državnog sabora*, *Misa zadušnica za hrvatske velikane*, *Koncert Ustaške mladeži u Glazbenom zavodu i 2200 seljaka iz Velike župe Vuka daruju Poglavnika*. Zavod ubrzo proizvodi i veći broj kratkih dokumentarnih i dokumentarno-igranih filmova: *Ustaška Hrvatska slavi mrtve velikane*, *Hrvatski šport zimi*, *Kako se stvaraju izložbe*, *Slavlje slobode*, *Straža na Drini*, *Barok u Hrvatskoj*, *Mladost Hrvatske/Radna služba Ustaške mladeži*. Autor svaki od ovih filmova detaljno opisuje, a uviđa se jasna propagandna tendencija onih koji snimaju ove filmove, što se može iščitati i iz samih naslova. Film *Kako se stvaraju izložbe*, poznat i pod naslovom *Kako je nastala protužidovska izložba*, primjer je antisemitskog filma u NDH. Zanimljiv je i amaterski film Milivoja Kučića, *Zagrebačka opera u Italiji*. Kučić je bio operni pjevač Hrvatskog narodnog kazališta te je snimao turneje Hrvatske državne opere. Važan trenutak u kinematografiji NDH bilo je sudjelovanje na filmskom festivalu u Veneciji koji se održao od 28. VIII. do 15. IX. 1942. godine. NDH su predstavljali filmovi *Straža na Drini* (nagrađen u sekciji dokumentarnih filmova), *Barok u Hrvatskoj*, *Mladost Hrvatske/Radna služba Ustaške mladeži* te posebni program žurnala *Hrvatska u rieči i slici*. Rafaelić zaključuje da je gostovanje na Venecijanskom filmskom festivalu označilo uzlet jedne nove, mlade kinematografije. Također, može se zaključiti kako je barem formalno uspjela riješiti prepreke za normalno funkcioniranje kinematografije. Pod naslovom *FRA-MA-FU i NDH* Rafaelić donosi podatke o poznatom novinaru Franji Fuisu i njegovom novinarskom i filmskom djelovanju u NDH. Godine 1942. Fuis je napisao scenarij i knjigu snimanja za film koji se prvotno trebao zvati *Zbogom pračovjeku*. No 1943. Fuis je promijenio naslov u *Zakon rieke*. Inspiriran Lonjskim poljem i uvjetima u kojem živi ondašnje stanovništvo, koje se veći dio godine ne može normalno kretati zbog poplava, Fuis je odlučio snimiti film o životu u tom području. To je trebao biti prvi hrvatski zvučni, dugometražni igrani film, ali nažalost nikad nije realiziran zbog tragične smrti Franje Fuisa 1943. godine. Zaključno o *Kinematografskom životu u NDH 1942. godine* Rafaelić izdvaja najpopularniji događaj u to vrijeme – otvaranje velikog javnog kina na zagrebačkom Trgu bana Jelačića. Kino je postavljeno na otvorenom, a platno se nalazilo na zgradi na broju 6. O postepenom napretku hrvatske kinematografije svjedoči i činjenica da je radnička komora pokrenula besplatne glumačke tečajeve, a Zagreb su 1942. posjećivale i filmske zvijezde poput Zvonimira Rogoza i Javora Pala. Zbog antisemitizma mnoga su zagrebačka kina promijenila imena.

Treći dio: 1943. počinje spomenom prve godišnjice postojanja Državnog slikopisnog zavoda „Hrvatski slikopis“. Pojavljuje se Prvi hrvatski slikopisni raspored, a zagrebačko kino Danica u Nikolićevoj ulici bilo je jedino kino u kojem se *Raspored* mogao vidjeti. Sredinom 1943. izgrađen je filmski grad što je bio jasan pokazatelj jačanja i uzleta kinematografije u NDH. Pokušaja za gradnju filmskog grada bilo je i ranije, prije rata, ali su svi uglavnom propali. Konačno, filmski je grad izgrađen na zagrebačkoj Laščini. Radovi su započeli u travnju 1943. i dovršeni su tek

1945. godine. Stanje kinematografije u NDH 1943. bilo je više nego zadovoljavajuće. Postojala su 164 kina, filmske predstave su se u većim gradovima održavale svakodnevno, a u manjim su prikazivani jedan ili dva filma tjedno. Kako se kinematografija NDH razvijala, tako su se razvijali i drugi aspekti vezani za nju. Obrazovanje tehničkog osoblja je jedno od njih. Zbog sve češće mobilizacije brojnih kinooperatera nastala je velika potreba za tehničkim osobljem. Hrvatski slikopis organizirao je Tečaj za upravljače slikopisnih strojeva, koji je započeo 16. kolovoza 1943. u Pučkom sveučilištu. Na natječaj se prijavilo ukupno 42 polaznika iz svih krajeva NDH, a prijavile su se i dvije žene od kojih je jedna primljena. Za razvoj kinematografije u NDH i njeno proučavanje važna je knjiga Mirka Cerovca *Slikopis-film*, koju je 1943. objavio Državni slikopisni zavod „Hrvatski slikopis“. Uz ovu knjigu, važna filmska literatura bila je i knjiga Marijana Mikca *Tri godine rada Hrvatskog slikopisa*, koja je objavljena povodom premijere *Lisinskog*. Godine 1943. nastaju tri nova filma – riječ je o filmovima *Domovina*, *Uz čašu piva* i *Poglavnik i narod*. Filmski žurnal *Hrvatska u rieči i slici* 28. studenog 1943. doživljava premijeru stotog broja, a za tu posebnu priliku prikazan je postupak nastajanja filmskog žurnala. Jedno poglavlje knjige Rafaelić je posvetio Oktavijanu Miletiću u njegovom radu. U poglavlju *Oktavijan Miletić i Joseph Goebbels* saznajemo o Miletićevoj aktivnosti u njemačkoj kinematografiji i nastajanju filmova *Bildhauerkunst in Kroatien (Hrvatski kipari)*, *Kroatisches Bauernleben (Hrvatski seljački život)* i *Agram die Hauptstadt Kroatiens (Zagreb glavni grad Hrvatske)*. U velikoj količini informacija koje Rafaelić donosi o kinematografiji NDH u ovoj godini i njenim odnosima s Njemačkom, važno je istaknuti održavanje I. međunarodnog kongresa uzgork slikopisa u Zagrebu u svibnju 1943. godine. Autor zaključuje da je taj događaj jasno svrstao Zagreb kao važnu i nezaobilaznu postaju osovinske kinematografije. Nakon dijela knjige o suradnji NDH i Njemačke slijedi opis sudbine američkih filmova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Iako su američki filmovi bili zabranjeni, u početku iz antisemitskih razloga, a nakon objave rata Sjedinjenim Američkim Državama i iz vojno-propagandnih razloga, situacija je u praksi bila drugačija. Jedan američki film državni je aparat i poticao na gledanje. Riječ je o filmu Johna Forda *Plodovi gnjeva (Grapes of Wrath)* iz 1940. godine. Na samom kraju ovoga poglavlja, pod naslovom *Pad Italije i uspon dalmatinskih kultur filmova*, riječ je o upotrebljavanju kultur-filmova, snimljenih 1930-ih, u propagandne svrhe. Potvrđivanja hrvatstva Dalmacije postalo je važno nakon pada Italije.

U *Četvrtom dijelu: 1944.* Rafaelić piše o mnogim važnim kinematografskim trenucima u NDH tijekom te godine. Međutim, jedan izdvaja kao posebno važan, a to je snimanje, premijera i kino život prvog hrvatskog dugometražnog zvučnog igranog filma *Lisinski*. Redatelj filma bio je Oktavijan Miletić, a u glavnim su se ulogama našli Branko Špoljar kao Vatroslav Lisinski, Lidija Dominković, Srebrenka Jurinac i Veljko Maričić. Snimanje filma započeto je u proljeće 1943., u rujnu je završeno, a svečanu premijeru film je doživio 9. IV. 1944. u Kinu Europa. Autor nas također upoznaje i sa samom radnjom filma i svime onime što ga je pratilo tijekom slijedećih mjeseci. Prije prikazivanja *Lisinskog* na njegovoj turneji, kao svojevrсна predigra, prikazivao se film Sergija Tagatza *Tamburica*. Miletićev *Lisinski* je film koji je djelovao kao profesionalni, suvremeni kultur film. Rafaelić zaključuje da u njemu nije bilo ideologije već isključivo kulturna baština uz zrnce eskapizma. Film je doživio i međunarodni uspjeh, nasinkroniziran je na 28 jezika te uspješno prodan u inozemstvo. Za vrijeme snimanja *Lisinskog* u pripremi je bio i drugi film, koji je sniman bez znanja javnosti. Naime, kako su postojali dijelovi hrvatske vlasti i ustaškog pokreta koji na *Lisinskog* nisu gledali naklono, iz razloga što se smatralo da je propuštena prilika za propagandni obračun s neprijateljima hrvatstva, sniman je film koji je trebao ispuniti tu ulogu. Riječ je o *Borcima za Hrvatsku*. Godine 1943. dogovoreno je između Trećeg Reicha i NDH da

će se zajedničkom suradnjom snimati propagandni filmovi koji su trebali poslužiti u borbi protiv neprijatelja. Tako je u ovome filmu, osim hrvatskih glumaca, njemački redatelj Kurt Wolfes. Film je doživio premijeru 17. rujna 1944. Autor ističe da su *Borci za Hrvatsku*, profesionalno gledano, vjerojatno najbolje napravljen film u NDH. Sadržajno je propagandno opterećen, loše glumljen i nabijen nacionalnim zanosom, ali je snimateljski, montažno i glazbeno film zavidno napravljen. Kako se rat bližio kraju i kako je bilo izvjesno da će sile Osovine izgubiti, tako je i rad na filmskom planu posustajao. Premijera filma *Borci za Hrvatsku* bila je posljedna svečana filmska premijera održana u NDH.

U *Petom dijelu: 1945.* Rafaelić nas upoznaje sa samim krajem kinematografije u NDH. U poglavlju *Veliki filmski natječaj – s malo izgleda* autor odlično ocrtava situaciju u kojoj se tada nalazio film. Već u drugoj polovici 1944. nazirao se kraj endehaške kinematografije. Iako su rezultati same kinematografije bili sjajni: nizanje domaćih i međunarodnih uspjeha *Lisinskog*, politička situacija postala je problematična. Rat koji se gubi i unutarnja nestabilnost u državi (pod time autor misli na puč Vokić-Lorković) izravno su utjecali na kinematografiju. Unatoč teškoj situaciji, Državni slikopisni zavod „Hrvatski slikopis“ raspisao je krajem svibnja natječaj za izradu rukopisa zabavnih i kulturnih slikopisa te je na natječaj prijavljeno devedeset i sedam rukopisa. Iako se kinematografija u NDH počela urušavati, nada se još uvijek polagala u filmske žurnale koji su kontinuirano izlazili i u dva filma: *Dubrovnik*, posljedni dovršeni film NDH, i nedovršeni *Radium*. Na samom kraju poglavlja, ujedno i knjige, Rafaelić nas upoznaje i sa snimanjem filmova u partizanima. Kao definitivan kraj endehaške i početak jugoslavenske kinematografije smatra se film *Oslobođenje Zagreba*.

Sadržaj Rafaelićeve knjige dodatno je obogaćen slikovnim materijalom: plakatima filmova, scena sa snimanja i filmskih zvijezda. O temi kinematografije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj malo je toga istraženo, a još manje napisano. Stoga ovo djelo predstavlja značajan i potreban doprinos hrvatskoj historiografiji, tim više što je rezultat višegodišnjeg rada u domaćim i stranim arhivima. Knjiga je pisana jednostavnim i razumljivim stilom te je prohodna za svakoga, a istovremeno je vrijedan znanstveni doprinos o čemu nam svjedoči opsežan popis korištenih izvora i literature.

Vedran Stanić